

Jim Murdoch

**Ochrona
prawa do wolności myśli,
sumienia i wyznania
w Europejskiej Konwencji
o Ochronie Praw Człowieka
i Podstawowych Wolności**

Podręczniki praw człowieka Rady Europy

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Jim Murdoch

Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności

Podręczniki praw człowieka Rady Europy

Rada Europy
Strasburg, 2012

Jim Murdoch jest profesorem prawa publicznego na Uniwersytecie w Glasgow, a uprzednio był dyrektorem Szkoły Prawa. Jego zainteresowania naukowe dotyczą krajowego i europejskiego prawa z zakresu ochrony praw człowieka. Regularnie bierze udział w programie wizyt seminaryjnych Rady Europy w państwach centralnej i wschodniej Europy. Szczególnie interesuje się pozasądowymi mechanizmami wprowadzania w życie praw człowieka.

Opinie przedstawione w niniejszej publikacji stanowią opinię autorów, za które Rada Europy nie ponosi odpowiedzialności. Nie powinny być one uważane za stanowiące jakąkolwiek wiążącą interpretację instrumentu, którego dotyczą dla rządów państw członkowskich, bądź organów Rady Europy, czy też jakichkolwiek organów utworzonych na mocy Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

Dyrekcja Generalna Praw Człowieka i Rządów Prawa
Rada Europy
F-67075 Strasbourg Cedex
www.coe.int/justice

© Rada Europy, 2012

Pierwsze wydanie, Luty 2012

Tłumaczenie podręcznika na język polski wydane przez Radę Europy, w ramach programu HELP, we współpracy z Krajową Szkołą Sądownictwa i Prokuratury

SPIS TREŚCI

Artykuł 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Wolność myśli, sumienia i wyznania	5	Pytanie czwarte: Czy ograniczenie „uzewnętrzniania” religii lub przekonań jest przewidziane przez prawo?	38
Przedmowa	6	Pytanie piąte: Czy ograniczenie „uzewnętrzniania” religii lub przekonań jest konieczne w społeczeństwie demokratycznym?	41
Wolność myśli, sumienia i wyznania: standardy międzynarodowe i regionalne	9	Konieczność, proporcjonalność i istota „społeczeństwa demokratycznego”	42
Interpretacja artykułu 9 Konwencji: postanowienia ogólne	12	Margines swobody	43
Wstęp	12	Specyficzne aspekty wolności myśli, sumienia i przekonań wynikające z artykułu 9	46
Stosowanie artykułu 9: lista kluczowych pytań	13	Ingerencja w „uzewnętrznianie” indywidualnych przekonań: odmowa odbycia obowiązkowej służby wojskowej	46
Pytanie pierwsze: Czy skarga mieści się zakresie artykułu 9?	14	Ingerencja w „uzewnętrznianie” indywidualnych przekonań: prozelityzm	49
Co należy rozumieć pod pojęciami „myśl, sumienie i wyznanie”?	16	Ingerencja w „uzewnętrznianie” indywidualnych przekonań: sankcje za noszenie symboli religijnych	52
Forum internum	18	Ingerencja w indywidualne przekonania: obowiązek płacenia „podatku kościelnego”	55
„Uzewnętrznianie” religii i przekonań	22	Indywidualne „uzewnętrznianie” przekonań: więźniowie i przekonania religijne	57
Zbiorowy aspekt artykułu 9	23	Wymóg neutralności państwa: rejestracja wyznań religijnych itp.	58
Zbiorowy aspekt artykułu 9 i uznanie statusu „ofiary”	25	Wymóg neutralności państwa: nadzór nad miejscami kultu ..	63
Ograniczenia zakresu artykułu 9	26	Wymóg neutralności państwa: ingerencja w wewnętrzne spory pomiędzy członkami wspólnoty religijnej	65
Pytanie drugie: Czy miała miejsce ingerencja w prawa chronione artykułem 9?	27		
Obowiązki pozytywne	29		
Zatrudnienie a wolność myśli, sumienia i wyznania	31		
Dopuszczenie należytego uznania praktyk religijnych	34		
Pytanie trzecie: Czy ograniczenie „uzewnętrzniania” religii lub przekonań ma uzasadniony cel?	36		

Powiązane gwarancje zawarte w Konwencji mające wpływ na swobodne korzystanie z wolności sumienia lub przekonań	68
Przekonania religijne i edukacja: artykuł 2 Protokołu nr 1	68
Wolność wypowiedzi i myśli, sumienia i przekonań: artykuł 10	71
Kwestia leczenia medycznego: artykuł 8	75
Uznawanie przez państwo decyzji organów kościelnych: artykuł 6	76
Dyskryminacja na tle religii lub przekonań	77
Artykuł 14	78
Protokół nr 12	83
Podsumowanie	85
Indeks spraw	89

Artykuł 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Wolność myśli, sumienia i wyznania

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Przedmowa

Ten przewodnik bada zakres i znaczenie wolności myśli, sumienia i wyznania gwarantowanych w szczególności przez artykuł 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i sposób, w jaki są one interpretowane przez orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (Trybunał w Strasburgu) i przez dawną Europejską Komisję Praw Człowieka (Komisja).¹

Główna odpowiedzialność za stosowanie gwarancji wynikających z Konwencji leży na poziomie krajowym. Celem publikacji jest więc zapewnienie zwięzłego przewodnika pomagającego sędziom, właściwym urzędnikom państwowym i praktykującym prawnikom, którzy potrzebują interpretacji orzecznictwa wynikającego z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w stosowaniu traktatu w prawie krajowym i praktyce administracyjnej. Standardy i założenia, które odnajdujemy w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności

¹ W celu zachowania czytelności, tekst odnosi się jedynie do tytułów spraw, pełne odnośniki do cytowanych orzeczeń znajdują się w spisie spraw na stronie . Wszystkie orzeczenia Trybunału i bogaty zbiór decyzji i raportów są opublikowane w bazie danych HUDOC, dostępnej na stronie <http://hudoc.echr.coe.int/>

mają zastosowanie w całej Europie, ale pomocnicza natura systemu ochrony wymaga od krajowych decydentów – a nade wszystko sędziów – aby te prawa wprowadzać w życie w prawie krajowym i praktyce. Niniejsza praca może być traktowana oczywiście tylko jako wstęp do problematyki, a nie wyczerpująca rozprawa naukowa. Nie jest również na tyle obszerna, aby odpowiedzieć na pytanie, jaką wagę w prawie krajowym należy przypisać Konwencji. To czy Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności jest uważana za nadrzędne prawo, czy też oddziałuje jedynie siłą autorytetu ma oczywiście znaczenie, jednakże obojętnie czy prawo traktatowe ma pierwszeństwo nad krajowym czy nie, można z pewnością wskazać kluczowe zagadnienia, o których sędzia czy urzędnik publiczny muszą pamiętać w procesie stosowania prawa (podejmowania decyzji) na poziomie krajowym.

Orzecznictwo na tle artykułu 9 nie jest szczególnie obszerne w porównaniu z tym związanym z innymi postanowieniami Konwencji, ale orzecznictwo w tej dziedzinie charakteryzuje się pewną złożonością. Duża jego część jest

stosunkowo świeża², i chociaż o pewnych aspektach wolności myśli, sumienia czy przekonań Trybunał dopiero będzie musiał się wypowiedzieć, jako że nie miał on możliwości dostarczenia autorytatywnej wykładni dla wszystkich aspektów Konwencji, pewna ilość ważnych decyzji i wyroków pomaga wyjaśnić zastosowanie, naturę i znaczenie gwarancji (*thumaczenie polskie posługuje się tradycyjnie pojęciem decyzji (decision, décision), chociaż w Komentarzu do Konwencji pod red. prof. S. Garlickiego – na s. VII) postuluje się odejście od tej tradycji i stosowanie w to miejsce terminu „postanowienie” niejako w opozycji do „wyroku”*). Jakkolwiek propozycja ta wydaje się właściwa z punktu widzenia polskiego języka prawniczego, w tłumaczeniu tej publikacji przyjęto jednak stosowane w oficjalnym tłumaczeniu Konwencji wyrażenie „decyzja” - przyp. tłum.). Przepis przyznaje ochronę systemowi podstawowych przekonań osoby i prawu uzewnętrzniania takich przekonań, zarówno indywidualnie jak i z innymi, zarówno w sferze prywatnej jak i publicznej. Z orzecznictwa jasno wynika, że od władz państwowych oczekuje się powstrzymywania od działań, które ingerowałyby w myśli, sumienie czy wyznanie, ale również - w pewnych okolicznościach - podejmowania pozytywnych środków w celu pielęgnowania i ochrony wol-

2 Naruszenie artykułu 9 stwierdzono w 35 orzeczeniach pomiędzy 1959 a 2010 rokiem (9 dotyczyło Grecji, 5 Rosji, 4 Bułgarii, po 3 odnosily się do Łotwy, Mołdawii, Turcji i Ukrainy, a jedno dotyczyło Austrii, Gruzji, Polski, San Marino i Szwajcarii): European Court Annual Report 2010 (2011), str. 157-158. Pierwsze takie orzeczenie, stwierdzające naruszenie artykułu 9 – *Kokkinakis przeciwko Grecji*, omówione poniżej na stronie 37 – zostało wydane w 1993 roku.

ności. Zakres kwestii, do których zastosowanie może mieć artykuł 9 jest szeroki: czy umieszczanie symboli religijnych powinno być zabronione w miejscach publicznych? Kiedy prawo karne zabrania usiłowania prozelityzmu? Czy istnieje obowiązek zwolnienia z obowiązku podjęcia służby wojskowej? Czy można wymagać złożenia przysięgi wierności od urzędników państwowych lub demokratycznie wybranych przedstawicieli? Czy dopuszczalny jest zakaz budowy minaretów lub noszenia chust? Takie pytania mogą się pojawić i pojawiają się, wcale nie tak rzadko, w politycznej debacie. Mogą również pojawiać się w czasie postępowania sądowego w krajowych systemach prawnych, gdzie rozstrzygnięcie takich kwestii przez sądy krajowe wymaga świadomości oczekiwań wynikających z norm dotyczących praw człowieka.

Omówienie pewnych kluczowych kwestii pojawiających się w orzecznictwie pomaga wyjaśnić, że tekst Konwencji jest jedynie punktem wyjściowym dla rozumienia gwarancji. Świadomość istnienia stosownego orzecznictwa jest niezwykle ważna. Dla prawników o kontynentalnej tradycji prawniczej, może to wymagać dalszych wyjaśnień. Jak zaznaczył jeden z byłych Prezesów Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, „umiarkowana doktryna precedensu” jest stosowana przez Europejski Trybunał Praw Człowieka („Trybunał w Strasburgu”) w dawaniu wytycznych sądom krajowym i decydentom na temat rozwoju ochrony praw człowieka.³ Ta „doktryna precedensu” jest konieczna

3 Europejski Trybunał Praw Człowieka, Annual Report 2005, str. 28.

i leży w interesie pewności prawa i równości wobec prawa. Jednakże, jest ona „modyfikowana” przez potrzebę zapewnienia, że Konwencja odzwierciedlać będzie zmiany w aspiracjach i wartościach społeczeństwa. Konwencja jest więc „żywym instrumentem”.⁴ Badanie orzecznictwa pozwala również docenić fundamentalne wartości stanowiące jego podstawę. Te fundamentalne założenia są często dostrzegalne w decyzjach i wyrokach Trybunału w Strasburgu, gdyż skorzystano z szansy rozwinienia zasad, którymi powinny się kierować sądy krajowe i decydenci. Orzecznictwo Trybunału w Strasburgu ma więc ważny przewidywalny aspekt, ponieważ w poszczególnych przypadkach może nie istnieć gotowy precedens do zastosowania w sprawach krajowych, zatem to te fundamentalne powody i zasady powinny pouczać i inspirować.

Dwie ostatnie kwestie. Przewodnik ten dotyczy zasadniczo artykułu 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Jednakże sprawy dotyczące sumienia i przekonań mogą być rozpatrywane w oparciu o inne postanowienia tego traktatu i uznano za konieczne zawarcie krótkiego odniesienia do pewnych powiązanych gwarancji, które mają konkretny wpływ na wolność myśli, sumienia i wyznania. W szczególności, jak okaże się poniżej, artykuł 9 jest blisko powiązany, zarówno tekstowo jak i w kwestii wartości leżących u podstaw jego interpretacji, z gwarancjami wolności wypowiedzi z artykułu 10 i prawa do stowarzyszania się

z artykułu 11.⁵ Dodatkowe przepisy są również pomocne, jak na przykład artykuł 2 Protokołu nr 1, który wymaga, aby szanować filozoficzne i religijne przekonania rodziców w zapewnianiu edukacji ich dzieciom. Po drugie, rozpatrując zakres odpowiedzialności państwa w ramach Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, koniecznym jest rozważenie czy te obowiązki są w jakikolwiek sposób modyfikowane na poziomie krajowym. W szczególności artykuł 57 stwierdza, że każde państwo może, przy podpisywaniu Konwencji lub składaniu dokumentów ratyfikacyjnych, dokonać zastrzeżenia odnośnie do każdego z przepisów Konwencji w takim zakresie, w jakim ustawa obowiązująca na jego terytorium jest z tym przepisem niezgodna.

Potem następuje wprowadzenie do wiodących spraw w danej dziedzinie. To, co sprawia, że badanie artykułu 9 jest takie fascynujące, to nie tylko stan faktyczny wielu spraw, ale zasady interpretacji rozwinięte i z czasem utrwalone przez Trybunał. Kontekst wielu spraw pozwala na wgląd w bogactwo i różnorodność europejskiej kultury, religii i historii. Jednakże, Trybunał starał się nałożyć na Europę zunifikowany system wartości, który pomoże jej przygotować się i radzić sobie z wyzwaniami, jakie stawia coraz bardziej świeckie i wielowyznaniowe społeczeństwo. Jest to wezwanie do poszanowania i doceniania pluralizmu i tolerancji. Prawa do wolności sumienia nie można przyjmować za coś oczywistego.

⁵ Patrz też *Young, James and Webster przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 57: „ochrona osobistych opinii gwarantowana przez artykuły 9 i 10 w ramach wolności myśli, sumienia i wyznania oraz wolność wypowiedzi jest także jednym z celów wolności stowarzyszania się w myśl gwarancji artykułu 11”.

⁴ Jako najnowszy przykład zastosowania doktryny „żyjącego instrumentu” zobacz *Bayatyan przeciwko Armenii* (Wielka Izba), omówiona poniżej na str 47 i nast.

Wolność myśli, sumienia i wyznania: standardy międzynarodowe i regionalne

Gwarancje wolności religijnej i poszanowania sumienia i przekonań są podstawą porządku konstytucyjnego liberalnych społeczeństw demokratycznych oraz międzynarodowych i regionalnych instrumentów ochrony praw człowieka. Do pewnego stopnia odzwierciedlają one obawy z czasów tych, którzy byli odpowiedzialni za sporządzenie tych dokumentów. Można znaleźć wiele przykładów, każdy być może z lekko odmiennym wydźwiękiem. W szczególności artykuł 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku stwierdza, że:

Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.

Pełniejsze sformułowanie (które zawiera odniesienie do edukacji, ale wyłącza uznanie wprost prawa do zmiany reli-

gijnych przekonań) znajduje się w artykule 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.
2. Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru.
3. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.

4. Państwa-Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami.

Takie gwarancje znajdują się w innych instrumentach na poziomie regionalnym. Na przykład artykuł 12 Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka zapewnia, że wolność sumienia i religii zawiera:

wolność do utrzymywania albo zmiany religii lub przekonań oraz wolność do wyznawania i rozpowszechniania swojej religii lub wierzeń indywidualnie lub razem z innymi, publicznie lub prywatnie,

podczas, gdy Artykuł 8 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Narodów uściśla, że:

Zapewnia się wolność sumienia, wyznawania i swobodnej praktyki religijnej.

i dalej:

Nikogo, na podstawie przepisów lub rozkazu, nie można zmusić do ograniczenia korzystania z tych swobód.

W Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności kluczowe gwarancje zapewniające ochronę wolności myśli, sumienia i religii lub przekonań znajdują się w dwóch przepisach

Po pierwsze artykuł 9 stwierdza że:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania

lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Po drugie, artykuł 2 Protokołu nr 1 do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności w kontekście prawa do edukacji stwierdza że:

Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia tego wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi.

Wolność myśli sumienia i przekonań jest więc postrzegana głównie jako prawo jednostki, aczkolwiek prawo jednostki często wykonywane w powiązaniu z innymi. Oczywiście poczucie tożsamości społeczności może być do znacznego stopnia związane z określoną przynależnością religijną. Odzwierciedlają to krajowe, regionalne i międzynarodowe instrumenty prawne.

Podczas, gdy niektóre państwa europejskie wyraźnie oparte są na zasadzie świeckości, a więc wymagają rozdzia-

łu instytucji państwowych i ich przedstawicieli od organizacji religijnych, wiele konstytucji w swoisty sposób uznaje określone wyznanie wiary jako „ustanowiony” kościół państwowy.⁶ Taka sytuacja nie jest niezgodna z wolnością religii, pod warunkiem, że odpowiednio zabezpiecza się przekonania jednostki i inne wyznania.⁷

Na europejskim poziomie świadomość związku pomiędzy tożsamością grupową a przekonaniami religijnymi znajduje swój wyraz w nacisku na ochronę praw członków mniejszości. Zwłaszcza Preambuła do Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych uznaje, że:

pluralistyczne i prawdziwie demokratyczne społeczeństwo powinno nie tylko szanować etniczną, kulturalną, językową i religijną tożsamość każdej osoby należącej do mniejszości narodowej, lecz także tworzyć odpowiednie warunki pozwalające jej wyrażać, zachowywać i rozwijać tę tożsamość.

Innymi słowy, kulturowa różnorodność powinna być widziana jako kwestia wzbogacania raczej niż podziału.⁸ Konsekwentnie, Układające się Strony

6 Na przykład, ustanowione kościoły istnieją w ramach konstytucyjnego przepisu w krajach nordyckich; w Zjednoczonym Królestwie, uznane są zarówno Kościół Szkocji (Church of Scotland) i Kościół Anglii (Church of England) (choć natura ustanowienia jest radykalnie odmienna w każdym przypadku).

7 Patrz również str. 57 i nast.

8 ETS (European Treaty Series) nr. 157 (1995). Na dzień 31 października 2011, traktat został ratyfikowany przez wszystkie państwa Rady Europy z wyjątkiem Andory, Belgii, Francji, Grecji, Islandii, Luksemburga, Monako i Turcji.

zobowiązują się wspierać tworzenie warunków koniecznych do utrzymywania i rozwijania przez osoby należące do mniejszości narodowych ich kultury, jak również zachowania zasadniczych elementów ich tożsamości, to jest ich religii, języka, tradycji i dziedzictwa kulturowego.⁹

Konwencja Ramowa odzwierciedla założenie – jak będzie dowodzone poniżej – że pluralizm i tolerancja są cechą charakterystyczną demokratycznych społeczeństw w Europie. Inne inicjatywy Rady Europy starają się promować te wartości. W szczególności, Europejska Komisja przeciw Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI) stara się zwalczać rasizm, ksenofobię, antysemityzm i nietolerancję przez walkę z dyskryminacją i uprzedzeniami ze względu na rasę, kolor, język, religię, narodowość i pochodzenie narodowe lub etniczne.¹⁰ Europa o dużej różnorodności i wielu wyznaniach wymaga specjalnej troski o ochronę korzystania z wolności myśli, sumienia i religii.

9 Artykuł 5 (1), Ramowej Konwencji, która weszła w życie w 1998 roku. Zob. także np. artykuł 8: „Strony zobowiązują się uznać, że każda osoba należąca do mniejszości narodowej ma prawo do uzewnętrzniania jego/jej religii lub przekonań, jak również prawo do zakładania instytucji, organizacji i stowarzyszeń religijnych”.

10 Komisja może również formułować zalecenia dotyczące ogólnych tematów i rozpowszechniać przykłady dobrych praktyk wśród państw, usiłując jednocześnie promować międzykulturowe zrozumienie i szacunek w społeczeństwie obywatelskim. Może wydawać również oświadczenia dotyczące aktualnych kwestii. Zob. np. oświadczenia dotyczące zakazu budowy minaretów w Szwajcarii dok. CRI (2009) 32, § 33.

Interpretacja artykułu 9 Konwencji: postanowienia ogólne

Wstęp

W ostatnich latach zwiększyła się nie tylko liczba skarg, w których zarzuca się naruszenie artykułu 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, ale również ich złożoność. Rzeczywiście, do całkiem niedawna, orzecznictwo Trybunału w Strasburgu, i uprzednio Komisji, na podstawie artykułu 9 było dość ograniczone. Doktryna skupiała się raczej na poszczególnych kwestiach, takich jak wolność religii w więzieniach lub konflikty pomiędzy poszanowaniem przekonań a obowiązkami wynikającymi z umów o zatrudnieniu. Co więcej, stosunkowo niewiele było spraw, w których zbiorowe uzewnętrznianie przekonań było przedmiotem sporu. Taka sytuacja dowodziła wysokiego poziomu poszanowania dla wolności myśli, sumienia i wyznania w większości państw-członków Rady Europy w tamtym czasie, gdyż religijna i filozoficzna tolerancja i szacunek dla różnorodności były ugruntowanymi wartościami lub przynajmniej aktywnie realizowanymi aspiracjami. W konsekwencji trudno było komentatorom artykułu 9 określić podstawowe zasady i war-

tości, które wpływały na interpretację tej gwarancji. Jednakże w ostatnich latach, Trybunał w Strasburgu musiał zająć się zakresem i znaczeniem artykułu 9 w coraz większej liczbie spraw dotyczących szerokiego i różnorodnego zakresu zagadnień, a wydane decyzje i wyroki dawały szansę do powtórzenia jak ważną rolę odgrywają religijne i filozoficzne przekonania w europejskim społeczeństwie i podkreślenia kluczowych wartości pluralizmu i tolerancji.

Artykuł 9 zarówno pod względem sposobu sformułowania jak i chronionych wartości podobny jest do sąsiadujących z nim w traktacie gwarancji. Artykuł 9 gwarantuje nie tylko wolność myśli, sumienia i wyznania, ale również aktywne uzewnętrznianie tychże. Istnieje więc wyraźny związek zarówno co do sformułowań, jak i merytorycznej zawartości z wolnościami wypowiedzi i zgromadzeń oraz powiązanie z treścią artykułów 10 i 11. Rzeczywiście, wiele skarg zarzucających pogwałcenia prawa jednostki do uczestniczenia w życiu społeczeństwa demokratycznego może również zawierać odniesienia do artykułu 9, chociaż Trybunał w Strasburgu w wielu przypadkach dochodził do wniosku, że kwestie podnoszone w skardze mogą być lepiej

rozstrzygnięte przez odniesienie do jednej z dwóch pozostałych gwarancji, to znaczy przez uznanie, że sprawa dotyczy wolności wypowiedzi zawartej w artykule 10¹¹ lub mieści się w zakresie gwarancji wolności stowarzyszeń z artykułu 11.¹² Artykuł 9 jednocześnie obejmuje niektóre wartości związane z wymogiem poszanowania życia prywatnego z artykułu 8. Jest również blisko powiązany z prawem rodziców do poszanowania ich przekonań filozoficznych i religijnych przy zapewnieniu ich dzieciom edukacji gwarantowanej artykułem 2 Protokołu nr 1 do Konwencji. Obydwie z tych gwarancji pomagają w ochronie i pielęgnowaniu rozwoju indywidualnej tożsamości. Jednakże, również tutaj bardziej stosowne może być rozważenie kwestii podnoszonej przez skarżącego w związku z artykułem 9 na podstawie jednego z innych przepisów.¹³ Dodatkowo, aspekty korzystania z przekonań czy sumienia mogą wynikać z innych gwarancji, takich jak artykuł 6, kiedy dotyczą one prawa dostępu do sądu w celu określenia praw obywatelskich wspólnoty religijnej,¹⁴ lub gdy zagrożone jest prawo własności - z artykułu 1 Protokołu nr 1.¹⁵ W związku z tym, należy zachować ostrożność w celu upewnienia się, czy artykuł 9 stanowi *lexis specialis* przy rozstrzyganiu konkretnej sprawy.

11 Np. *Feldek przeciwko Słowacji, Van den Dungen przeciwko Holandii*.

12 Np. *Refah Partisi (the Welfare Party) i inni przeciwko Turcji* (Wielka Izba)

13 *Hoffman przeciwko Austrii*, omówiona na str. 81.

14 Na przykład *Canea Catholic Church przeciwko Grecji*.

15 *Holy Monasteries przeciwko Grecji*.

Stosowanie artykułu 9: lista kluczowych pytań

Gwarancja ta nie jest nieograniczona. Pierwszy paragraf artykułu 9 wyraża wolność myśli, sumienia i wyznania, ale drugi uznaje, że ograniczenia uzewnętrzniania sumienia i przekonań mogą być uznane za uzasadnione. Pierwszy paragraf inspirowany jest Powszechną Deklaracją Praw Człowieka; drugi w większości powtarza formułę używaną do ważenia praw indywidualnych z istotnymi kwestiami o charakterze konkurencyjnym, którą można znaleźć także w innych miejscach w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, a najwyraźniej w artykułach 8, 10 i 11. (Takie podejście odnajdujemy również w Artykule 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, jak wspomniano powyżej)

Konsekwencją formuły użytej w tekście Konwencji jest konieczność udzielenia odpowiedzi na pięć kluczowych pytań:

- Jaki jest zakres każdej z gwarancji?
- Czy miała miejsce ingerencja w gwarantowane prawo?
- Czy ingerencja ma uzasadniony cel?
- Czy ingerencja pozostaje „w zgodzie z prawem”?
- Czy ingerencja jest „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”?

Innymi słowy, po pierwsze (w świetle paragrafu pierwszego) trzeba ustalić czy artykuł 9 ma zastosowanie, a jeśli tak, czy miała miejsce ingerencja w gwarancję; po drugie (w świetle paragrafu drugiego) uzasadnienie ingerencji oce-

nia się w celu określenia czy miało miejsce naruszenie przepisu. (Należy pamiętać, że skarga do Trybunału w Strasburgu musi również zostać uznana za dopuszczalną, gdyż osoba pragnąca skorzystać z aparatu wykonawczego gwarantowanego przez Europejską Konwencję Praw Człowieka musi spełnić pewną ilość kryteriów dopuszczalności, włączając wyczerpanie środków krajowych. Dyskusja o wymogach dopuszczalności pozostaje poza zakresem tego przewodnika, chociaż poniżej znajdują się uwagi co do tego kiedy i do jakiego stopnia stowarzyszenia, takie jak kościoły i religijne stowarzyszenia, mogą być uznane za „ofiary” w celu złożenia wniosku).¹⁶

Aby odpowiedzieć na te pięć pytań należy odnieść się do istniejącego orzecznictwa na podstawie artykułu 9.

Dyskusja o ogólnym zastosowaniu tych kryteriów zapewni zrozumienie wzajemnego oddziaływania pomiędzy tym przepisem, a innymi gwarancjami Konwencji jak również uznanie kluczowych aspektów podejścia Trybunału w Strasburgu do ich interpretacji.

Poniżej rozważane będą bardziej wyraźne (to znaczy tematyczne) aspekty ochrony przyznanej przez gwarancje (włączając takie kwestie jak prawa więźniów, rejestracja instytucji religijnych i miejsc kultu, ubioru). Podczas gdy orzecznictwo i dyskusja skupia się głównie wokół przekonań religijnych, warto pamiętać, że te same zasady mają zastosowanie w odniesieniu do innych filozoficznych przekonań nie opartych na wierze.

¹⁶ Patrz poniżej str. 24.

Pytanie pierwsze: Czy skarga mieści się w zakresie artykułu 9?

Zakres artykułu 9 jest potencjalnie szeroki. Przepis obejmuje nie tylko przekonania prywatne czy osobiste, ale również zbiorowe uzewnętrznianie opinii lub przekonań, indywidualnie lub z innymi. Tak więc artykuł 9 ma zarówno swój aspekt wewnętrzny jak i zewnętrzny, a aspekt zewnętrzny może dotyczyć praktykowania przekonań w sferze tak prywatnej jak i publicznej.

Narzucanie jednostkom działań lub praktyki sprzecznej z osobistymi przekonaniami, takich jak wymóg złożenia przysięgi religijnej¹⁷ lub uczestniczenia w ceremonii religijnej¹⁸ da podstawy do zastosowania Artykułu 9; z drugiej strony, ograniczenia działań lub zachowań jednostki podyktowane przekonaniami, takie jak zakaz noszenia strojów religijnych publicznie¹⁹ lub usiłowanie przekonania innych do wyznawania konkretnej wiary²⁰ również wchodzi w zakres tej gwarancji. Podobnie jak obciążenia nałożone na prawa członków do korzystania ze zbiorowej wolności kultu takie jak ograniczenia ustanawiania miejsc kultu,²¹ odmowa rejestrowania grup reli-

¹⁷ *Buscarini i inni przeciwko San Marino*, §§ 34-41, w § 34.

¹⁸ Patrz też *Valsamis przeciwko Grecji*, §§ 21-37 (brak naruszenia praw z artykułu 9), omówiona poniżej na str. 28.

¹⁹ *Ahmet Arslan i inni przeciwko Turcji*, §§ 44-52.

²⁰ *Kokkinakis przeciwko Grecji*, §§ 31-33.

²¹ *Manoussakis i inni przeciwko Grecji*, §§ 36-53.

gijnych,²² lub ograniczenia swobody przemieszczania się uniemożliwiające członkom społeczności gromadzenie się w celach odbywania praktyk²³ religijnych również dadzą ku temu podstawy. Władze państwowe muszą także powstrzymać się od nadmiernej ingerencji w działania grup religijnych, a niespełnienie tego wymogu może dać podstawy do zastosowania artykułu 9.²⁴

Podstawowym celem gwarancji są więc prywatne i osobiste przekonania i ich indywidualne i zbiorowe uzewnętrznianie. Jednakże pojęcie „praktykowanie” w tekście artykułu 9 nie obejmuje każdego działania motywowanego religią lub przekonaniami.²⁵ Dysponowanie szczątkami ludzkimi w zgodzie z przekonaniami religijnymi nie będzie mieścić się w zakresie wolności myśli, sumienia czy religii, ale raczej da podstawy poszanowania życia prywatnego i rodzinnego w myśl artykułu 8.²⁶ Państwo nie ma również obowiązku, aby uwzględnić żądania podatnika, by przeznaczać placowego przez niego środki na konkretne cele²⁷ lub, by konkret-

ny język musiał być dozwolony w korzystaniu z wolności myśli.²⁸ Zakres przepisu nie obejmuje także kwestii takich jak brak możliwości rozwodu,²⁹ zarzut nierównego traktowania w stosowaniu przepisów podatkowych,³⁰ lub pozbawienie organizacji religijnej środków materialnych.³¹ Jednakże jeśli państwo wykracza poza swoje podstawowe obowiązki wynikające z artykułu 9 i tworzy dodatkowe prawa o szerszym zasięgu wolności wyznania czy sumienia, takie prawa są chronione przez artykuł 14 w związku z artykułem 9 zakazujący dyskryminacyjnego stosowania prawa krajowego.³² Kwestia ta została omówiona poniżej.³³

sposób podyktowany przekonaniami); *Aluher Fernandez i Caballero Garcia przeciwko Hiszpanii* (dec.) (brak możliwości przekazania przez wyznawców kościoła części swojego podatku dochodowego na wsparcie swojego kościoła, co możliwe jest w przypadku członków kościoła rzymskokatolickiego nie stanowił naruszenia artykułu 9 razem z artykułem 14: państwo posiadało pewien margines swobody w kwestiach, w których nie wypracowano wspólnej europejskiej praktyki).

28 *Inhabitants of Leeuw-St Pierre przeciwko Belgii*.

29 *Johnston i inni przeciwko Irlandii*, §§ 62-63 (kwestie z artykułów 8, 12 i 14).

30 *Darby przeciwko Szwecji* §§ 28-35 (skarga oddalona na podstawie artykułu 1 Protokołu nr 1 w związku z artykułem 14; Trybunał uznał, że ustanowienie konkretnego kościoła w państwie nie daje podstaw do zastosowania artykułu 9, jeżeli członkostwo jest dobrowolne (§ 35).

31 *Holy Monasteries przeciwko Grecji*, §§ 86-87 (kwestie rozpatrywane z artykułu 1 Protokołu nr 1, ponieważ skarga nie dotyczyła „przedmiotów przeznaczonych do celebrowania kultu boskiego”).

32 *Savez Crkava „Riječ Žlvota” i inni przeciwko Chorwacji*, §§55-59 i 85-93 (nierówny przydział kryteriów co do prawa do uznania ślubów kościelnych jako równych ślubom cywilnym i dopuszczenia edukacji religijnej w publicznych szkołach : naruszenie artykułów 14 w powiązaniu z artykułem 9, gdyż, chociaż te prawa nie wynikają z ETPCz, środki dyskryminacyjne nie były właściwe).

33 Na str. 77.

22 Patrz poniżej str. 57 i nast.

23 *Cypr przeciwko Turcji* (Wielka Izba), §§ 242-246.

24 Patrz poniżej str. 65 i nast.

25 *Cserjes przeciwko Węgrom* (dec.).

26 *X przeciwko Niemcom* (1981) (ale przedmiot sprawy może mieścić się w zakresie artykułu 8). Zob. także *Sabanchiyeva przeciwko Rosji* (dec.) (odmowa wydania ciał domniemanych terrorystów zabitych przez organy ścigania: dopuszczalne na podstawie artykułów 3, 8 i 9 osobno i w powiązaniu z artykułami 13 i 14).

27 *C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (kwakier sprzeciwiał się użyciu jakiegokolwiek części opłacanego przez niego podatku na cele wojskowe; Komisja zaznaczyła, że artykuł 9 nie zawsze gwarantował prawo do określonego zachowywania się w sferze publicznej (np. odmowy płacenia podatku) w

Ochrona jaką daje artykuł 9 jest zasadniczo kwestią, którą państwa europejskie muszą zapewnić w swoim prawodawstwie, i stosownie do tego kiedy jednostce grozi wydalenie do innego kraju, w którym istnieje realne ryzyko, że wolność wyznania zostanie naruszona w wypadku jej powrotu lub wydalenia,³⁴ przepis art. 9 Konwencji mógłby mieć zastosowanie jedynie w wyjątkowych wypadkach. Z drugiej strony, podczas gdy kontrola imigracyjna jest kwestią co do zasady pozostającą poza zakresem gwarancji Konwencji, odmowa wydania zezwolenia na wjazd do kraju z powodu religijnych przekonań może w szczególnych przypadkach spowodować zastosowanie artykułu 9.³⁵

Co należy rozumieć pod pojęciami „myśl, sumienie i wyznanie”?

Użycie terminów „myśl, sumienie i wyznanie” (i „wyznania lub przekonania” w paragrafie 2) sprawia, że za-

34 *Z i T przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) (chrześcijanie pakistańscy byli zagrożeni deportacją do Pakistanu: chociaż Trybunał nie wykluczał możliwości, że wyjątkowo sprawy o wydalenie mogą być rozpatrywane na podstawie artykułu 9, trudno wyobrazić sobie okoliczności, w których nie miałyby zastosowania zobowiązania artykułu 3). Zob. też *Al-Nashif i inni przeciwko Bułgarii* (deportacja z uwagi na nauczanie islamu bez właściwego uprawnienia: w świetle stwierdzenia, że deportacja stanowiła naruszenie artykułu 8, nie było potrzeby stosowania artykułu 9).

35 *Nolan i K przeciwko Rosji*, §§ 61-75 (wyłączenie cudzoziemca- rezydenta na podstawie działalności w ramach członka Zjednoczonego Kościoła (Unification Church): naruszenie). Zob. także *Perry przeciwko Lotwie*, §§ 51-56, omówione poniżej na str. 40 i *El Majjaoui i Stichting Toubas przeciwko Holandii* (skreślona) [Wielka Izba] §§ 27-35 (odmowa wydania pozwolenia na pracę imama wykreślona po późniejszym pozytywnym rozpatrzeniu wniosku o pozwolenie).

kres artykułu 9 jest potencjalnie szeroki, ale orzecznictwo wskazuje, że w praktyce stosowane jest nieco węższe podejście. Na przykład, „świadomość” przynależności do grupy mniejszościowej (a w konsekwencji ochrona tożsamości kulturowej grupy)³⁶ nie daje podstaw do zastosowania artykułu 9.

„Przekonanie” nie jest tożsame z „opinią”, gdyż aby mieścić się w zakresie artykułu 9, przekonania osobiste muszą spełniać dwa kryteria: po pierwsze, przekonanie musi „osiągać pewien poziom mocy przekonywania, powagi, spójności i znaczenia”; po drugie samo przekonanie musi zostać uznane za zgodne z poszanowaniem ludzkiej godności. Innymi słowy przekonanie musi odnosić się do „poważnego i istotnego aspektu ludzkiego życia i zachowania” i zostać uznane za wartość ochrony w europejskim społeczeństwie demokratycznym.³⁷ Przekonania dotyczące pomocy w samobójstwie,³⁸ preferencji językowych,³⁹ lub dysponowania szczątkami ludzkimi po śmierci⁴⁰ nie dotyczą „przekonań” w rozumieniu przepisu. Z drugiej strony, pacyfizm,⁴¹ ateizm⁴² czy weganizm⁴³ są systemami wartości bezspornie

36 *Sidiropoulos i inni przeciwko Grecji*, § 41.

37 *Campbell i Cosans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 37.

38 *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

39 *Belgian Linguistic case*, Law § 6.

40 *X przeciwko Niemcom* (1981.) (ale kwestia może mieścić się w zakresie artykułu 8).

41 *Arrowsmith przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

42 *Angelini przeciwko Szwecji*.

43 *C.W. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

obejmowanymi przez artykuł 9; polityczna ideologia taka jak komunizm również się kwalifikuje.⁴⁴ Jednakże, warto zauważyć, że ingerencja w głoszenie myśli, lub wyrażanie sumienia będzie często traktowana jako kwestia mieszcząca się w zakresie gwarancji wolności wypowiedzi z artykułu 10 lub prawa do stowarzyszania się z artykułu 11.⁴⁵

Większość orzecznictwa skupia się na przekonaniach religijnych. Na początek jednak, warto zauważyć, że nie-przekonania, jak również niereligijne przekonania są również chronione przez artykuł 9:

Jak zapisano w artykule 9, wolność sumienia i wyznania jest jednym z fundamentów społeczeństwa demokratycznego. W przypadku osób wierzących chroni ich religijną tożsamość oraz koncepcję życia, ale ma znaczenie również dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób obojętnych na sprawy religii. Pluralizm, o który walczone przez wieki, jest nierozłącznie związany ze społeczeństwem demokratycznym i od niego zależy. Chociaż wolność przekonań religijnych jest z zasady sprawą jednostki, zakłada również swobodę manifestowania swej religii. „Świadczenie” czynami i słowami jest elementem przekonań religijnych. Zgodnie z art. 9 wolność wyrażania poglądów religijnych ma zastosowanie nie tylko we wspólnocie z innymi „publicznie” oraz w kręgu współwyznawców, ale może również wy-

stępować indywidualnie i „prywatnie”; co więcej zawiera ono w sobie co do zasady prawo do przekonywania sąsiada, na przykład poprzez „nauczanie”; bez tej możliwości prawo do zmiany religii lub przekonań pozostałoby martwą literą.⁴⁶

Nie uważa się za konieczne, aby zdefiniować pojęcie „wyznania”. Co więcej, Trybunał uznał zwłaszcza, że:

nie jest zadaniem Trybunału decydować in abstracto czy zbiór przekonań i powiązane praktyki mogą zostać uznane za „wyznanie”.⁴⁷

Na przykład w *Kimlya i inni przeciw Rosji* powstało pytanie dotyczące tego, czy kościół scjentologiczny może zostać uznany za „religię”. Tam gdzie nie ma europejskiego konsensusu dotyczącego religijnej natury podmiotu (takiego jak w tym przypadku kościół scjentologiczny), Trybunał „wrażliwy na pomocniczą naturę swojej roli” może opierać się na stanowisku zajmowanym przez władze krajowe. W tym wypadku centrum scjentologiczne, początkowo zarejestrowane jako podmiot niereligijny, zostało rozwiązane na skutek religijnej natury swoich działań. Użycie tej podstawy do likwidacji centrum było dla Trybunału wystarczające aby uznać, że artykuł 9 ma zastosowanie.⁴⁸

Z pewnością to co może być uznane za „religię głównego nurtu” jest z łatwością akceptowane jako system przeko-

⁴⁴ Hazar, Hazar i Acik przeciwko Turcji.

⁴⁵ Patrz np. Vogt przeciwko Niemcom.

⁴⁶ Kokkinakis przeciwko Grecji, § 31.

⁴⁷ Kimlya i inni przeciwko Rosji, § 79.

⁴⁸ Kimlya i inni przeciwko Rosji, §§ 79-81.

nań mieszczący się z zakresie ochrony⁴⁹ i podobnie dzieje się w przypadku mniejszościowych wariantów tych wyznań.⁵⁰ Starsze wyznania takie jak Druidyzm również się kwalifikują,⁵¹ podobnie jak religijne ruchy późniejszego pochodzenia takie jak Świadkowie Jehowy,⁵² Sekta Moon,⁵³ Ruch Osho⁵⁴ i Divine Light Centrum.⁵⁵ Jednakże, wydaje się, że Trybunał w jednej z pierwszych spraw pozostawił otwartą kwestię czy ruch Wicca stanowi wyznanie, a zatem tam, gdzie pojawia się wątpliwość dotycząca tej kwestii, można oczekiwać od wnioskodawcy dowiedzenia, że to konkretne „wyznanie” rzeczywiście istnieje.⁵⁶

Forum internum

W swoim najbardziej podstawowym znaczeniu artykuł 9 stara się zapobiegać państwowej indoktrynacji osób przez zezwalanie na utrzymywanie, rozwijanie i udoskonalanie i wreszcie zmianę osobistych myśli, sumienia i wyznania. Wszystko to często określa się mianem forum internum.⁵⁷ Na przykład,

zamiar głosowania na konkretną partię jest zasadniczo myślą ograniczającą się do forum internum głosujące-

go i jej istnienie nie może być udowodnione lub obalone, dopóki nie uzewnętrzniała się ona przez akt głosowania.⁵⁸

Lektura tekstu artykułu 9 wskazuje na to, że prawa do posiadania i zmiany myśli są prawami absolutnymi jako że paragraf 2 dowodzi, że tylko „wolność do uzewnętrzniania czyjegoś wyznania lub przekonań” może być ograniczona przez prawo krajowe w określonych okolicznościach. Z tekstu wynika więc jasno, że wolność myśli, sumienia i wyznania bez uzewnętrzniania przekonań nie może podlegać ingerencji krajowej. Z pewnością, osoba musi mieć możliwość porzucenia wiary lub społeczności religijnej.⁵⁹ W każdym razie, trudno jest sobie wyobrazić okoliczności – nawet w sytuacji wojny czy stanu wyjątkowego⁶⁰ – w których państwo usiłowałoby blokować istotę praw do posiadania i zmiany przekonań osobistych. Jednakże taka sytuacja nie jest całkowicie niewyobrażalna, chociaż jedyny przykład z orzecznictwa dotyczy bezprawnego pozbawienia wolności osób w celu próby „rozprogramowania” przekonań nabytych przez członków sekty. Trybunał w Strasburgu uznał jednak, że stwierdzenie naruszenia artykułu 5 oznacza, iż

58 Georgian Labour Party (Gruzińska Partia Pracy) przeciwko Gruzji, §120
59 Patrz Darby przeciwko Szwecji, jak wskazano powyżej na str. 15.

60 Dalej, artykuł 15 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka zezwala układającym się stronom, „w przypadku wojny lub innego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu na podjęcie środków uchylających stosowanie zobowiązań wynikających z Konwencji w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem, że środki te nie są sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego”.

49 Patrz np. *ISKCON i 8 innych przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.).

50 Np. *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji* (Wielka Izba).

51 *Chappell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

52 *Kokkinakis przeciwko Grecji*.

53 *X przeciwko Austrii* (dec.) (1981).

54 *Leela Forderkreis i inni przeciwko Niemcom*.

55 *Omkarananda i the Divine Light Centrum przeciwko Szwajcarii*.

56 *X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) (1977).

57 Np. *Van den Dungen przeciwko Holandii*.

nie było w tym przypadku potrzeby odwoływania się do artykułu 9.⁶¹

Zmuszanie osoby do ujawniania swoich przekonań mogłoby podważyć ten aspekt gwarancji, gdyż „nikt nie może być zmuszany do ujawniania swoich myśli lub przynależności do wyznania lub przekonań”.⁶² Tak więc wymóg, aby osoby chcące jedynie złożyć uroczystą deklarację, a nie przysięgę w postępowaniu sądowym, ujawniały swoje religijne przekonania jest niezgodny z artykułem 9.⁶³ Spis ludności ujawniający religijne przekonania lub przynależność, z pewnością daje podstawę pytaniu jakim celom służyłoby gromadzenie takich danych.⁶⁴ Wymóg ujawniania religijnej wiary w dokumentach tożsamości jest niezgodny z prawem osoby do nie bycia zmuszanym do ujawniania religii.⁶⁵ Mogą jednak wystąpić dwa rodzaje okoliczności uzasadniające wymóg takiego ujawnienia. Po pierwsze, państwo może usiłować ustalić wartości i przekonania kandydatów na stanowiska publiczne, by stwierdzić czy ich poglądy nie są niezgodne z wymogami urzędu.⁶⁶ Samo takie

badanie będzie jednak podlegać ograniczeniom, gdyż niedokonanie wyboru osoby na stanowisko ze względu na jej przekonania może z kolei pociągać za sobą ingerencję w wolność wypowiedzi z artykułu 10.

Na przykład, w sprawie *Lombardi Vallauri przeciwko Włochom* odmówiono wykładowcy uniwersyteckiemu przedłużenia umowy na stanowisku dydaktycznym na uniwersytecie wyznaniowym, ponieważ uznano, iż jego poglądy były niezgodne z religijną doktryną uniwersytetu, na którym pracował przez ponad 20 lat. Uznano naruszenie artykułu 10 z powodu niemożności wyjaśnienia przez uniwersytet i sądy krajowe, w jaki sposób poglądy skarżącego miały wpływać na interesy uniwersytetu.⁶⁷ Po wtóre, osoba pragnąca skorzystać ze specjalnego przywileju ze względu na przekonania, zapewnionego w prawie krajowym, może liczyć się z koniecznością uzasadnienia swoich przekonań. Może mieć to miejsce, w odniesieniu do wniosku o uznanie sprzeciwu wobec wymogu odbycia służby wojskowej, w przypadku, gdy takie zwolnienie jest przewidziane w prawie krajowym.⁶⁸ Może również powstać w innych okolicznościach.

W sprawie *Kosteski przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, skarżący został ukarany za nie pojawienie się w miejscu pracy w dniu religijnego święta. Trybunał w Strasburgu stwierdził co następuje:

61 Riera Blume i inni przeciwko Hiszpanii, §§ 31-35.

62 Komitet Praw Człowieka, Ogólny Komentarz 22, artykuł 18, CCPR/C/21/Rev.1/Add (1993), w paragrafie 3 (w odniesieniu do artykułu 18 ICCPR).

63 Dimitras i inni przeciwko Grecji, §§ 76-78; patrz podobnie Alexandridis przeciwko Grecji, §§ 33-41.

64 Harris, O’Boyle i Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (2. wydanie), str. 429.

65 Sinan Işık przeciwko Turcji, §§37-53 (dokumenty tożsamości posiadały rubrykę „wyznanie”, która jednakże mogła pozostać niewypełniona).

66 Vogt przeciwko Niemcom (oddalona na podstawie artykułów 10 i 11).

67 Lombardi Vallauri przeciwko Włochom, §§ 43-56.

68 Patrz *N. przeciwko Szwecji* i *Raninen przeciwko Finlandii*, patrz poniżej str. 46.

W zakresie w jakim, skarżący zarzuca, że miała miejsce ingerencja w wewnętrzną sferę jego przekonań, gdyż wymagano od niego udowodnienia swojej wiary, Trybunał przypomniawszy, że w decyzjach sądów krajowych dotyczących apelacji skarżącego od nałożonej na niego kary dyscyplinarnej, dokonano skutecznych ustaleń, że skarżący nie udowodnił prawdziwości swego twierdzenia, że jest muzułmaninem, a wręcz przeciwnie - jego postępowanie wskazuje, że nie było żadnych oznak tego, by praktykował on wiarę muzułmańską, bądź brał udział w zbiorowych modłach. Wprawdzie pogląd, że państwo miało być sędzią w sprawie wewnętrznych i osobistych przekonań obywateli jest odrażający i może przywołać na myśl poprzednie haniebne prześladowania, jednak Trybunał zauważa, że w tej sprawie skarżący chciał korzystać ze specjalnych praw zapewnionych w prawie (krajowym), które umożliwiało muzułmanom wzięcie wolnego w określonych dniach. ...

W kontekście zatrudnienia, gdzie umowy ustanawiają specyficzne prawa i obowiązki dla pracodawców i pracowników, Trybunał uznaje za uzasadnione, że pracodawca traktuje nieobecność pracownika bez jego zgody lub z pozornym jedynie usprawiedliwieniem jako przewinienie dyscyplinarne. Gdy pracownik chce skorzystać ze szczególnego wyjątku, nie jest gnębieniem, jak również nie stoi w zasadniczym konflikcie z sumieniem wyświadającym pewnego poziomu uzasadnienia, jeśli chce on sko-

rzystać praw, które nie są powszechne, jak również dojście do konkluzji negatywnej, w wypadku, gdy brak jest takiego usprawiedliwienia.⁶⁹

Kwalifikacja „przywilej lub uprawnienie niedostępne powszechnie” sugeruje jednakże ograniczone zastosowanie tej zasady. Na przykład w przypadku rodziców, którzy chcą aby brano pod uwagę ich przekonania w zapewnianiu edukacji ich dzieciom, władze odpowiedzialne za edukację nie mogą zbyt wnikliwie w przekonania takich rodziców. Taka sytuacja miała miejsce w sprawie *Folgero i inni przeciwko Norwegii*, w której krajowe rozwiązania zezwalające rodzicom na sprzeciw wobec pewnych aspektów edukacji zostały uznane za niedostateczne w odniesieniu do artykułu 2 Protokołu nr 1:

... warunkiem do otrzymania częściowego zwolnienia było przedstawienie uzasadnionych podstaw dla wniosku. Trybunał przyznaje, że informacje o osobistych przekonaniach religijnych i filozoficznych dotyczyły jednego z najbardziej intymnych aspektów życia prywatnego. Nałożenie na rodziców nakazu ujawniania szczegółowych informacji o ich przekonaniach religijnych i filozoficznych przekonaniach szkolnym władzom, może stanowić naruszenie artykułu 8 Konwencji, jak również prawdopodobnie artykułu 9. Z warunkiem podania uzasadnionych podstaw nierozwiewalnie wiąże się ryzyko, że rodzice mogą czuć się przymuszani do ujawniania władzom szkolnym intymnych

⁶⁹ *Kosteski przeciwko „the former Yugoslav Republic of Macedonia”* („byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii”), § 39.

aspektów swoich przekonań religijnych i filozoficznych. Ryzyko takiego przymusu było tym większe, że rodzice mogli mieć trudności związane z koniecznością wskazania, które części nauczania uważają za równoznaczne z praktykowaniem innej religii lub wyznawaniem innej filozofii życia. Co więcej, pytanie czy wniosek o zwolnienie był uzasadniony, mogło potencjalnie stanowić podstawę dla konfliktu, a więc sytuacji jakiej rodzice mogliby woleć uniknąć przez niewyrażanie prośby o zwolnienie.⁷⁰

W art. 9 nie ma bezpośredniego odniesienia w tekście do zakazu przymuszania do wyznawania lub przyjmowania religii lub przekonań (jakie pojawia się w artykule 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych), ale może on również mieć zastosowanie w sytuacjach w których wymaga się od osób działania wbrew swojemu sumieniu lub przekonaniom. W sprawie *Buscarini i inni przeciwko San Marino*, na przykład, od dwóch osób wybranych do parlamentu wymagano złożenia przysięgi na Biblię, co stanowiło warunek wybrania na urząd. Pozwany rząd usiłował wykazać, że użyte słowa („przysięgam na Święte Ewangelie być wiernym i przestrzegać Konstytucji Republiki...”) miały zasadniczo bardziej znaczenie historyczne i społeczne niż religijne. Zgadzając się z Komisją, która podkreślała „sprzeczność między uzależnieniem sprawowania funkcji posła mającego reprezentować w parlamencie różne opinie istniejące w społeczeństwie, a obowiązkiem deklaracji wierności określonym przekonaniem”,

⁷⁰ *Folgero i inni przeciwko Norwegii* [Wielka Izba], § 98.

Trybunał w Strasburgu uznał, że nałożenie wymogu nie mogło być uznane za „konieczne w społeczeństwie demokratycznym”.⁷¹ Podobnie, nie można nałożyć nakazu wspierania organizacji religijnej przez opodatkowanie, bez uznania prawa osoby do opuszczenia kościoła, i w ten sposób otrzymania zwolnienia z tego wymogu.⁷² Jednakże, zasada ta nie rozciąga się na ogólne zobowiązania prawne mieszczące się wyłącznie w sferze publicznej, a więc podatnicy nie mogą żądać aby ich podatki nie były przeznaczane na konkretne cele.⁷³

Ochrona przed przymusem lub indoktrynacją może również przebiegać w inny sposób. Na przykład, prawo krajowe może uznać za właściwą próbę ochrony osób uznanych w pewien sposób za narażone (ze względu na niedojrzałość, status, czy inne powody) przed „niewłaściwym prozelityzmem”, to jest, zachętą lub przymuszaniem do zmiany przekonań religijnych, który może być uznany za niewłaściwy w pewnych okolicznościach sprawy.⁷⁴ Co więcej, jak zauważono, zgodnie z artykułem 2 Protokołu nr 1, przekonania filozoficzne i religijne rodziców muszą być szanowane przez państwo przy zapewnianiu edukacji, aby w ten sposób rodzic mógł chronić swoje dziecko przed „indoktrynacją” w szkole.⁷⁵

⁷¹ *Buscarini i inni przeciwko San Marino*, §§ 34-41, w § 39.

⁷² *Darby przeciwko Szwecji*, jak wskazano powyżej na str. 15.

⁷³ *C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

⁷⁴ *Kokkinakis przeciwko Grecji*, omówiona poniżej na str. 49 i nast.

⁷⁵ *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen przeciwko Danii*, omówiona poniżej na str. 68. Patrz również *Angeleni przeciwko Szwecji i C.J., J.J i E.J. przeciwko Polsce* (dec.). Patrz poniżej str. 70 i nast.

„Uzewewnętrznianie” religii i przekonań

Artykuł 9 chroni również akty blisko powiązane z forum internum przekonań osobistych.⁷⁶ Wyrażne tekstowe odniesienie do „wolności uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne” podkreśla, że uzewnętrznianie przekonań jest integralną częścią ochrony przyznanej przez gwarancję. Na przykład, „świadcząc słowami i uczynkami jest powiązane z istnieniem religijnych przekonań”.⁷⁷ Jednakże, ponieważ takie „uzewnętrzniania” myśli, sumienia lub przekonań religijnych mogą wydawać się nie do odróżnienia od wyrażania myśli czy sumienia wchodzącego w zakres gwarancji wolności wypowiedzi artykułu 10, należy uważnie ustalić, która gwarancja winna mieć zastosowanie.

„Uzewewnętrznianie” zakłada przekonanie po stronie wyznawców, że przebieg działań jest w jakiś sposób przewidziany lub wymagany. Jak zauważono, dosłowne sformułowanie paragrafu 1 odnosi się do uzewnętrzniania za pomocą „kultu, nauczania, praktykowania i czynności rytualnych”. To co kwalifikuje się jako „uzewnętrznianie” wyznania lub przekonań może wymagać uważnej analizy, gdyż, jak zauważyła Komisja w pierwszej sprawie *Arrowsmith przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, termin ten „nie obej-

muje każdego działania motywowanego przez lub będącego pod wpływem wyznania czy przekonania”.⁷⁸ Z orzecznictwa jasno wynika, że kwestie takie jak prozelityzm, ogólny udział w życiu społeczności religijnej i zabijanie zwierząt w zgodzie z nakazem religijnym są z łatwością mieszczą się w zakresie tego terminu. Należy jednak dokonać rozróżnienia pomiędzy działaniem głównym dla wyrażenia religii lub przekonania, a takim które jest jedynie inspirowane lub nawet zachęcane przez religię. W *Arrowsmith*, wnioskodawca, który był pacyfistą, został skazany za rozdawanie ulotek żołnierzom. Ulotki skupiały się nie na sposobach radzenia sobie z kwestiami politycznymi bez użycia przemocy, ale były krytyczne wobec polityki rządu w kwestii niepokojów społecznych w pewnej części kraju. Komisja przyjęła, że każda publiczna deklaracja, która głosiła ideę pacyfizmu i wzywała do przyjęcia przekonania do nieużywania przemocy byłaby uznana za „normalne i uznawane uzewnętrznianie przekonań pacyfistycznych”, ale skoro ulotki, o których mowa, wyrażały nie własne wartości pacyfistyczne wnioskodawcy ale raczej jego krytyczne obserwacje dotyczące polityki rządowej, ich dystrybucja nie kwalifikowała się jako uzewnętrznianie przekonań w myśl artykułu 9 nawet pomimo tego, że działanie to było motywowane przekonaniem pacyfistycznym.⁷⁹ Podobnie, dystrybucja antyaborcyjnych materiałów przed kliniką nie będzie uznana za

⁷⁶ C.J., J.J i E.J. przeciwko Polsce (dec.).

⁷⁷ Kokkinakis przeciwko Grecji.

⁷⁸ *Arrowsmith przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

⁷⁹ *Arrowsmith przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, w §§ 71-72.

wyrażanie przekonań religijnych lub filozoficznych, gdyż te oznaczają w zasadzie przekonywanie kobiet do niedokonywania aborcji.⁸⁰ Należy zatem rozważyć, co rozumiemy pod pojęciem „uzewnętrzniania”; ale w takich przypadkach, ingerencja w prawo do rozpowszechniania materiałów tego rodzaju daje podstawę do zastosowania gwarancji wolności wypowiedzi artykułu 10.

Ustalenie, czy „kult, nauczanie, praktyka i czynności rytualne” są nakazane, czy tylko motywowane przekonaniem może nie zawsze być proste. Odmowa pracy w dany dzień nie może zostać uznana za okazywanie przekonań religijnych, nawet jeśli nieobecność w miejscu pracy była przez owe przekonania motywowana.⁸¹ Odmowa wręczenia listu rozwodowego byłej małżonce w zakresie prawa żydowskiego również nie obejmuje uzewnętrzniania przekonań⁸², jak również wybór imion dla dzieci (choć to może mieścić się w zakresie „myśli” w znaczeniu artykułu 9).⁸³ Z pewnością faktyczne sytuacje dające podstawę do ingerencji wprost w wolność do uzewnętrzniania przekonań będą raczej oznaczały „uzewnętrznianie” w sferze publicznej niż prywatnej (na przykład przez nałożenie sankcji za usiłowanie do nawrócenia innych, lub za noszenie symboli religijnych na

uniwersytecie), ale kluczowe w tym momencie jest zdanie sobie sprawy z tego, że nie każde działanie w sferze publicznej przypisywane indywidualnemu przekonaniu będzie mieściło się w zakresie przepisu.⁸⁴ Wiele z tych spraw wskazuje jednak na główny dylemat orzecznictwa w tym aspekcie: określenie czy konkretne działanie stanowi „uzewnętrznianie”, czy tylko było motywowane przez sumienie czy przekonania, może wymagać potencjalnie inwazyjnego badania indywidualnych przekonań, a więc wtargnięcia na forum internum. Widoczny jest pewien odwrót – lub przynajmniej złagodzenie – podejścia ze sprawy *Arrowsmith*: na przykład obecnie uważa się, że noszenie rzucających się w oczy znaków przekonań religijnych w szkołach powinno być uznane za ograniczenie wolności do okazywania religii;⁸⁵ podejście to pozwala uniknąć kłopotów wynikających z uwikłania w kwestie teologii.

Zbiorowy aspekt artykułu 9

Oprócz elementów gwarancji odnoszących się do forum internum i osobistego uzewnętrzniania myśli, sumienia i wyznania, artykuł 9 chroni również uzewnętrznianie przekonań razem z innymi w sferze prywatnej lub publicznej; jak jasno wynika z tekstu paragrafu 1 „uzewnętrznianie” przekonań może mieć miejsce „indywidualnie” lub „wspólnie z innymi” a więc występować zarówno w sferze prywat-

80 *Van den Dungen przeciwko Holandi*. Patrz też *Knudsen przeciwko Norwegii* (dec.).

81 *X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) (1981); i *Kosteski przeciwko „the former Yugoslav Republic of Macedonia”* („byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii”), § 38.

82 *D. przeciwko Francji* (1983).

83 *Salonen przeciwko Finlandii*.

84 *Van den Dungen przeciwko Holandi*.

85 *Aktas przeciwko Francji* (dec.) (wydalenie ze szkoły za odmowę usunięcia różnych symboli religijnych). Patrz poniżej str. 52.

nej jak i publicznej. Wyznawanie kultu z innymi może być najbardziej oczywistą formą zbiorowego uzewnętrzniania. W tego rodzaju sytuacji mogą mieć jednak zastosowanie inne postanowienia Konwencji, czy to przy interpretacji artykułu 9 w świetle powyższych wymogów, czy też mogą okazać się bardziej przydatne do rozstrzygnięcia danej sprawy. Na przykład, dostęp do miejsc kultu i ograniczenia nakładane na zdolność wyznawców do brania udziału w mszach i czynnościach rytualnych dają podstawę do rozważań na tle artykułu 9⁸⁶ i w takich sprawach artykuł 9 musi być interpretowany w świetle ochrony przyznanej przez artykuł 11. Co więcej, skoro wspólnota religijna musi mieć zagwarantowany dostęp do sądu w celu zabezpieczenia jej interesów, artykuł 6 może również mieć kluczowe znaczenie. Bliskie wzajemne oddziaływanie pomiędzy tymi przepisami zostało zauważone przez Trybunał w sprawie *Metropolitan Church of Bessarabia i innych przeciwko Mołdawii*:

...ponieważ wspólnoty religijne tradycyjnie istnieją w formie zorganizowanych struktur, artykuł 9 musi być interpretowany w świetle artykułu 11 Konwencji, który zabezpiecza życie zbiorowe przed nieuzasadnioną ingerencją państwa. Widziane w tej perspektywie prawo wierzących do wolności religii, które obejmuje prawo do uzewnętrzniania swojej religii razem z innymi zakłada, że wierzący będą mogli swobodnie stowarzy-

szać się bez arbitralnej ingerencji państwa. W rzeczy samej, autonomia wspólnot religijnych jest nieodzowna dla zachowania pluralizmu w społeczeństwie demokratycznym, a zatem znajduje się w samym centrum ochrony jaką daje artykuł 9.

W dodatku, jednym ze sposobów korzystania z prawa do uzewnętrzniania religii, zwłaszcza dla wspólnot religijnych w ich zbiorowym wymiarze, jest możliwość zapewnienia sądowej ochrony wspólnocie, jej członkom i majątkowi, tak więc artykuł 9 musi być postrzegany nie tylko w świetle artykułu 11, ale również artykułu 6.⁸⁷

Ochrona przyznawana kolektywnemu aspektowi wolności myśli, sumienia i przekonań z artykułu 9 jest ilustrowana nade wszystko sprawami, w których władze państwowe usiłowały ingerować w wewnętrzną organizację wspólnot religijnych. Poniżej zostały przedstawione najistotniejsze sprawy.⁸⁸

Tam, gdzie indywidualne i kolektywne aspekty artykułu 9 mogą pozostawać ze sobą w konflikcie, właściwym będzie uznanie, że to raczej kolektywne niż indywidualne uzewnętrznianie przekonań powinno być dominujące, gdyż „kościół jest zorganizowaną wspólnotą religijną opartą na identycznych lub przynajmniej zasadniczo podobnych poglądach”, a więc i religijna organizacja „sama jest chroniona w swoich prawach do uzewnętrzniania wyznania, organizowania i odprawiania kultu, nauczania, praktykowania

⁸⁶ *Cypr przeciwko Turcji* (Wielka Izba), §§ 241-247 (ograniczenia dotyczące ruchu, w tym dostęp do miejsc kultu, ograniczały możliwość praktykowania przekonań religijnych).

⁸⁷ *Metropolitan Church of Bessarabia (Kościół Metropolitalny Besarabii) i inni przeciwko Mołdawii*, § 118.

⁸⁸ Na str. 65 i nast.

i czynności rytualnych i ma pełne prawo wprowadzenia i wymagania w tych kwestiach jednolitości. W konsekwencji, trudno jest członkowi kleru utrzymywać, że ma prawo do uzewnętrzniania swoich własnych, osobistych przekonań w sposób przeciwny do powszechnie przyjętej formy praktykowania przyjętej przez jego kościół.⁸⁹ (W każdym razie, skarga musi raczej dotyczyć działania władzy państwowej niż czynności podjętych przez organy kościelne. Tak więc, tam gdzie spór dotyczy kwestii takich jak liturgia, państwo nie będzie ponosiło odpowiedzialności, jako że jest to kwestia należąca do sfery wewnętrznego działania kościoła, a nie organu rządowego.⁹⁰ Będzie tak nawet, gdy organ kościelny, którego dotyczy sprawa, ma w prawie krajowym szczególnie status kościoła państwowego.⁹¹)

Zbiorowy aspekt artykułu 9 i uznanie statusu „ofiary”

Kolektywny aspekt artykułu 9 podkreśla uznanie, że kościół lub inna organizacja religijna może uzyskać status „ofiary” w znaczeniu artykułu 34 Konwencji. Innymi słowy, w celu spełnienia kryteriów dopuszczalności można uznać, że kościół ma prawo do kwestionowania ingerencji w poszanowanie przekonań religijnych, kiedy może wykazać, że wnosi sprzeciw występując w imieniu indywidual-

89 *X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) (1981). Patrz też *Knudsen przeciwko Norwegii* (dec.).

90 *Finska församlingen i Stockholm i Teuvo Hautaniemi przeciwko Szwecji*.

91 *X przeciwko Danii* (dec.) (1976).

nych członków.⁹² Jednakże uznanie reprezentatywnego statusu nie rozszerza się na instytucje handlowe. W sprawie *Kustannus OY, Vapaa ajattelijä AB i inni przeciwko Finlandii* pierwszym skarżącym była spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, drugim zarejestrowane stowarzyszenie stowarzyszeń („wolnomyślicieli” – umbrella association), a trzecim dyrektor skarżącej spółki i członek jednego z oddziałów skarżącego stowarzyszenia. Skarżąca spółka została utworzona w celu publikowania i sprzedaży książek odzwierciedlających i promujących idee ruchu filozoficznego. Spółka została zobowiązana do zapłacenia podatku kościelnego, który to wymóg został utrzymany przez sądy krajowe, jako że spółka była bardziej przedsiębiorstwem handlowym niż wspólnotą religijną, czy organizacją pożytku publicznego. Uznając, że część wniosku powołującego się na naruszenie praw artykułu 9 była całkowicie bezpodstawna, Komisja zaznaczyła co następuje:

Komisja przypomina, że zgodnie z drugim członem artykułu 9 paragrafu 1, ogólne prawo do wolności wyznania obejmuje inter alia wolność do uzewnętrzniania religii lub przekonań indywidualnie lub „wspólnie z innymi”, publicznie lub prywatnie. Tak więc Komisja nie wyklucza, że skarżące stowarzyszenie jest co do zasady zdolne do posiadania i korzystania z praw w myśl artykułu 9 paragraf 1. Jednakże aktualna skarga przed Ko-

92 Patrz, np. *X and Church of Scientology przeciwko Szwecji*, (dec.) i *Canea Catholic Church przeciwko Grecji*, § 31.

misją dotyczy jedynie obowiązku płacenia podatków przeznaczonych na działalność kościoła przez skarżącą spółkę. Forma spółki mogła być celowym wyborem ze strony skarżącego stowarzyszenia i jego oddziałów w wypełnianiu działalności wolnomyślicieli. Jednakże, dla celów prawa krajowego, skarżący był zarejestrowany jako osoba prawna z ograniczoną odpowiedzialnością. Jako taka, jest co do zasady zobligowana przez prawo krajowe do płacenia podatków jak każda inna osoba prawna, bez względu na cel swojej działalności, z uwagi na jej związki ze skarżącym stowarzyszeniem i jego oddziałami oraz niezależnie od tego kto ostatecznie otrzyma zwrot podatku. Wreszcie nie wykazano, aby skarżące stowarzyszenie było powstrzymywane od możliwości prowadzenia działalności gospodarczej w formie spółki w swoim imieniu.⁹³

Dodatkowo, uznanie reprezentatywnego statusu w odniesieniu do członków stowarzyszenia wydaje się obejmować jedynie przekonania religijne, a nie zarzuty ingerencji w myśl czy sumienie. W sprawie *Verein „Kontakt-Information-Therapie” (KIT) i Siegfried Hagen przeciw Austrii* skarżące stowarzyszenie było prywatną organizacją non-profit obsługującą centra rehabilitacyjne dla narkomanów. Problem dotyczył nałożonego na terapeutów wymogu ujawniania informacji dotyczących ich klientów: wymóg określana przez wnio-

skodawców jako sprawa sumienia. Dla Komisji, ta część wniosku podlegała odrzuceniu *ratione personae*:

stowarzyszenie nie rości sobie prawa do bycia ofiarą naruszenia jego praw chronionych Konwencją. Co więcej, prawa na które się głównie powołuje, to jest prawo do wolności sumienia z artykułu 9 Konwencji i prawo nie podlegania poniżającemu traktowaniu lub karaniu (artykuł 3) ze swojej natury nie mają zastosowania do osób prawnych takich jak prywatne stowarzyszenie. Jeśli chodzi o artykuł 9, Komisja uważa, że w tej kwestii należy rozróżnić pomiędzy wolnością sumienia i wolnością wyznania, z której kościół jako taki może korzystać.⁹⁴

Ograniczenia zakresu artykułu 9

Zakres artykułu 9 nie sięga się zbyt daleko. Nie obejmuje na przykład kwestii takich jak niedostępność rozwodu,⁹⁵ dystrybucja materiałów przekonujących kobiety do nie poddawania się aborcji,⁹⁶ lub określenie czy sprzedaż mieszkań socjalnych w celu zwiększenia szans wyborczych partii politycznej wykazywała cechy umyślności ze strony polityka.⁹⁷ Podobnie jak przekonanie dotyczące pomocy w eutanazji nie kwalifikuje się jako przekonanie religijne czy filozoficzne, ale stanowi raczej poświęcenie zasady osobi-

⁹⁴ *Verein „Kontakt-Information-Therapie” (KIT) i Siegfried Hagen przeciwko Austrii* (dec.).

⁹⁵ *Johnston i inni przeciwko Irlandii*, § 63.

⁹⁶ *Van den Dungen przeciwko Holandii* (dec.).

⁹⁷ *Porter przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.).

⁹³ *Kustannus OY, Vapaa ajattelijat AB i inni przeciwko Finlandii*.

stej autonomii podlegającej dyskusji bardziej na podstawie artykułu 8, jak to jasno zaznaczył Trybunał w Strasburgu w sprawie *Pretty przeciw Zjednoczonemu Królestwu*:

Trybunał nie wątpi w stanowczość poglądów skarżącej dotyczących pomocy w samobójstwie, ale zauważa, że nie wszystkie opinie i przekonania stanowią przekonania w rozumieniu ochrony gwarantowanej przez artykuł 9 §1 Konwencji. Jej roszczenia nie obejmują form uzewnętrzniania religii lub przekonań, przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne, jak opisuje zdanie drugie pierwszego paragrafu. W takim stopniu w jakim poglądy skarżącej odzwierciedlają jej poświęcenie zasadzie autonomii osobistej, jej roszczenie jest powtórzeniem skargi wniesionej na podstawie artykułu 8 Konwencji.⁹⁸

Dodatkowo, jak podkreślano, konieczne jest w wielu przypadkach rozważenie, czy bardziej zasadne nie byłoby rozpatrywanie skargi w myśl innego postanowienia Konwencji. Pozbawienie organizacji religijnej jej materialnych zasobów, na przykład, zostało uznane za nie mieszczące się w zakresie artykułu 9 ale raczej dające podstawę do zastosowania ochrony własności w myśl artykułu 1 Protokołu nr 1.⁹⁹ Podobnie, odmowa zagwarantowania osobie zwolnienia z opłacania podatku kościelnego z uwagi na brak rejestracji może być lepiej rozpatrzona w zakresie prawa własno-

ści w związku z zakazem dyskryminacji w korzystaniu z gwarancji Konwencji, niż z kwestią sumienia czy wyznania.¹⁰⁰ Twierdzenie, że odmowa uznania małżeństwa z niepełnoletnią dziewczyną dozwolonego w prawie islamskim oznaczała ingerencję w uzewnętrznianie przekonań uznano za nie mieszczące się w zakresie artykułu 9 ale raczej artykułu 12.¹⁰¹

Pytanie drugie: Czy miała miejsce ingerencja w prawa chronione w artykule 9?

Po ustaleniu, że kwestia mieści się w zakresie artykułu 9, to na wnioskodawcy ciąży obowiązek wykazania, iż miała miejsce „ingerencja” w jego prawa chronione w artykule 9. Jak zauważono powyżej, „ingerencję” odróżnić należy od „naruszenia”: ustalenie, że miała miejsce „ingerencja” w prawa osoby prowadzi jedynie do dalszego rozważenia w myśl paragrafu 2 czy w tych konkretnych okolicznościach „ingerencja” ta była usprawiedliwiona czy też nie. Ingerencja w prawa jednostki będzie się normalnie wiązała z podjęciem działania przez władze państwowe; może również, tam gdzie na organ państwowy nałożony jest obowiązek pozytywny, oznaczać brak podjęcia niezbędnego działania. (Jak wskazano wyżej, kluczowym jest aby zaskarżone działanie było podjęte przez państwo, a nie organ ko-

⁹⁸ *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 82.

⁹⁹ *Holy Monasteries przeciwko Grecji*.

¹⁰⁰ *Darby przeciwko Szwecji*, §§ 30-34. Patrz też uwagi na str.15 powyżej.

¹⁰¹ *Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.).

ścielny: kwestie związane z wewnętrzną działalnością kościoła nie wiążą się z wykonywaniem władzy państwowej, nawet gdy kościół ma status kościoła państwowego.¹⁰² Nawet jednak, gdy kwestionowana czynność została podjęta przez organizację religijną, sądy krajowe będą musiały w swoich orzeczeniach stosować standardy konwencyjne, o czym niżej¹⁰³). Co więcej, co do zasady od władz państwowych oczekuje się przyjęcia neutralnej pozycji w kwestii religii, wierzeń i przekonań.¹⁰⁴ Obowiązek ten jest nieodzownym elementem pluralistycznego społeczeństwa demokratycznego. W szczególności jakakolwiek ocena prawowitości wierzeń religijnych lub sposobów, w jakie owe wierzenia są wyrażane, jest niezgodna z artykułem 9:

z pominięciem zupełnie wyjątkowych sytuacji, prawo do wolności wyznania zagwarantowane w Konwencji wyłącza jakiekolwiek uprawnienie po stronie państwa do ustalania czy wierzenia religijne lub sposoby ich wyrażania są prawowite.¹⁰⁵

To, czy miała miejsce „ingerencja” w prawa jednostki lub organizacji religijnej w praktyce może nie być trudne do ustalenia. Sankcje nakładane na jednostki za prozelityzm,¹⁰⁶ bądź noszenie religijnego ubioru¹⁰⁷ będą się wią-

zały z „ingerencją”, podobnie jak ograniczanie dostępu do miejsc kultu oraz ograniczanie wiernym możliwości wzięcia udziału w czynnościach rytualnych¹⁰⁸ lub odmowa zapewnienia kościołowi oficjalnego uznania ze strony państwa.¹⁰⁹ Słusznie przyjmuje się, że określenie organizacji religijnej mianem „sekty” może mieć szkodliwy wpływ na tę organizację.¹¹⁰ Jednakże, nie każda sytuacja, w której następuje konflikt pomiędzy władzami państwowymi a czytymi i szczerymi przekonaniami ze strony jednostki będzie pozwalała na przyjęcie wniosku, że nastąpiła „ingerencja” w prawa zagwarantowane w artykule 9. Na przykład w sprawach *Valsamis przeciwko Grecji* i *Efstathiou przeciwko Grecji* uczniowie którzy byli Świadkami Jehowy zostali ukarani za odmowę, spowodowaną ich wierzeniami (oraz ich rodzin), wzięcia udziału w paradach upamiętniających święto narodowe, gdyż takie uroczystości stały w sprzeczności z ich silnie zakorzenionym pacyfizmem. Trybunał w Strasburgu uznał, iż parady te miały charakter publicznego świętowania demokracji i praw człowieka i nawet biorąc pod uwagę udział personelu wojskowego, parad tych nie można było uznać za naruszające pacyfistyczne przekonania skarżących.¹¹¹ Takie przykłady ilustrują trudności po-

102 Patrz str. 24 powyżej.

103 Na str. 33 i nast.

104 Patrz, np. *Ivanova przeciwko Bułgarii*, omówiona na str. 32 poniżej.

105 *Hasan i Chaush przeciwko Bułgarii* (Wielka Izba), § 78.

106 *Kokkinakis przeciwko Grecji*, omówiona poniżej na str. 49.

107 Patrz dalej str. 49 poniżej.

108 *Cypr przeciwko Turcji* (Wielka Izba), §§ 241-247 (ograniczenia dotyczące ruchu, w tym dostęp do miejsc kultu zmniejszały możliwość praktykowania religijnych przekonań).

109 Omówiona poniżej na str. 58 i nast.

110 *Leela Forderkreis i inni przeciwko Niemcom*, § 84, omówiona poniżej na str. 59.

111 *Valsamis przeciwko Grecji*, §§ 37-38; i *Efstathiou przeciwko Grecji*, §§ 38-39.

jawiające się przy ocenie czy miała miejsce „ingerencja”. Oceny mogą być sporne: w powyższych sprawach sędziowie orzekający nie zdołali doszukać się jakichkolwiek podstaw do uznania, że udział w wydarzeniu publicznym, które w zamyśle miało pokazać solidarność z symbolizmem stojącym w sprzeczności z osobistymi przekonaniami religijnymi, mógł być uznany za „konieczny w społeczeństwie demokratycznym”

Obowiązki pozytywne

Zgodnie z artykułem 1 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, układające się strony zobowiązują się do „zapewnienia każdemu człowiekowi, podlegającemu ich jurysdykcji” praw i wolności określonych w Konwencji i protokołach do niej. W konsekwencji, państwo ma przede wszystkim obowiązek negatywny powstrzymania się od ingerowania w chronione prawa. Ten negatywny obowiązek znajduje na przykład odbicie w języku użytym w artykule 9, który stwierdza, że „wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które...”. To nadrzędne zobowiązanie do przestrzegania praw nie jest jednakże ograniczone do wymogu aby państwo powstrzymało się od ingerencji w chronione prawa: może również oznaczać obowiązki państwa do podjęcia aktywnych kroków. Gwarancje z Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności muszą być prawami praktycz-

ny i efektywnymi. Dlatego też orzecznictwo strasburskie posługuje się pojęciem „obowiązków pozytywnych”, to znaczy obowiązków po stronie państwa podjęcia pewnych czynności mających na celu ochronę praw jednostek.

Fundamentalną zasadą, która pojawia się w orzecznictwie dotyczącym obowiązków pozytywnych jest spoczywająca na państwie powinność zapewnienia, by wolnością religijną cieszyć się w duchu pluralizmu i wzajemnej tolerancji. Na przykład może się okazać koniecznym, by państwo zaangażowało się w „neutralną mediację”, by pomóc frakcjom w rozwiązaniu wewnętrznego sporu w ramach wspólnoty religijnej.¹¹² Można również oczekiwać, że wewnętrzne rozwiązania pozwolą wyznawcom religii na praktykowanie ich wiary w zgodzie z wymogami żywieniowymi, chociaż zobowiązanie to może się ograniczać raczej do zapewnienia rozsądnego dostępu do żywności, niż do zapewnienia dostępu do urzędów służących rytualnemu przyrządzaniu mięsa.¹¹³ Co więcej, władze muszą w odpowiedni sposób reagować w celu zapewnienia ochrony wyznawcom religii przed atakami motywowanymi religijnie, zaś kiedy takie ataki się zdarzą, muszą zrobić wszystko czego wymagają okoliczności aby zebrać i chronić dowody, na wszelkie możliwe sposoby dążyć do wykrycia prawdy i wydania do brze uzasadnionego, bezstronnego i obiektywnego orzecze-

112 *Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii*.

113 *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji* (Wielka Izba), omówiona poniżej na str. 34.

nia bez omijania niewygodnych faktów, które mogłyby wskazywać na przemoc powodowana nienawiścią.¹¹⁴ Jednakże, zasadniczo nie będzie koniecznym podejmowanie kroków w celu umożliwienia pracownikowi wzięcia udziału w praktykach rytualnych,¹¹⁵ pomimo, że ciężar spoczywający na pracodawcy (gdy istnieje taki obowiązek) raczej nie będzie uciążliwy.

Nie zawsze zatem będzie oczywiste, czy istnieje obiektywny obowiązek ochrony myśli, sumienia i wyznania. Orzekając ogólnie o istnieniu pozytywnego zobowiązania Trybunał w Strasburgu usiłuje „mieć na uwadze sprawiedliwą równowagę między konkurującymi interesami jednostki i społeczeństwa jako całości”.¹¹⁶ Co więcej Trybunał w Strasburgu nie zawsze czynił jasny podział pomiędzy zobowiązaniem do podjęcia kroków a akceptacją działań państwa, które podjęte zostały na szczeblu krajowym w celu polepszenia ochrony przekonań. Innymi słowy, wydaje się istnieć zasadnicza różnica pomiędzy aprobatą przez Trybunał w Strasburgu środków krajowych podjętych w celu wspierania przekonań, a wypadkami w których ustalono, że niepodjęcie kroków w celu ochrony przekonań stanowiło ingerencję.

114 97 członków *Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses* i 4 innych przeciwko Gruzji, §§ 138-142 (grupowy atak na kongregację Świadków Jehowy przez ortodoksyjnych wyznawców, włączając ataki z użyciem przemocy i niszczenie przedmiotów religijnych, niechęć policji do interwencji lub prowadzenia śledztwa, niewystarczające próby wszczęcia postępowania karnego: naruszenie artykułu 14 w powiązaniu z artykułami 3 i 9).

115 Omówiona na str. 31 i nast.

116 Np. *Dubowska i Skup przeciwko Polsce*.

To, czy działanie jest obowiązkowe, czy jedynie dopuszczalne zależy zawsze od okoliczności. Sytuacja w której państwo aktywnie uczestniczy w sporze wewnętrznym wspólnoty religijnej w celu rozwiązania konfliktu między wiernymi może powodować zwolnienie z pozytywnego obowiązku powstałego na tle artykułu 9. Tam gdzie zachodzi jedynie „neutralna mediacja” w sporze pomiędzy różnymi zwalczającymi się frakcjami religijnymi nie ma naruszania praw chronionych w artykule 9, na co jasno wskazuje sprawa *Supreme Holy Council of the Muslim Community przeciwko Bułgarii*. Jednakże, należy dokładnie rozważyć istotę takiej interwencji, gdyż działania wykraczające poza „jedynie neutralną mediację” będą oznaczały naruszenie praw chronionych w artykule 9. Sprawa ta dotyczyła wysiłków podejmowanych przez rząd, aby zakończyć długotrwały i niekończący się podział w ramach Muzułmańskiej Wspólnoty Religijnej spowodowany konfliktami natury politycznej i personalnej. Podstawową kwestią było to, czy zmiana przywództwa religijnego dokonała się na skutek bezprawnego nacisku ze strony państwa, czy też była wynikiem swobodnie podjętej przez wspólnotę decyzji:

Rząd twierdził, że władze jedynie ograniczyły się do mediacji pomiędzy przeciwstawnymi grupami i pomagały w procesie zjednoczenia, jako że miały konstytucyjny obowiązek w zapewnieniu tolerancji religijnej i pokojowych stosunków między grupami wyznawców. Trybunał zgodził się, że państwo miało taki obowiązek

i że zwolnienie się z niego mogło oznaczać zaangażowanie się w mediację. Neutralna mediacja między grupami wiernych nie oznacza w zasadzie ingerencji państwa w prawa wiernych chronione artykułem 9 Konwencji, chociaż władze muszą zachować w tej wyjątkowo delikatnej dziedzinie szczególną ostrożność.

W tej sprawie jednakże, Trybunał w Strasburgu ustalił, że władze aktywnie dążyły do zjednoczenia na nowo podzielonej wspólnoty poprzez działania mające na celu stworzenie jednoosobowego przywództwa wbrew woli jednego z dwóch zwalczających się przywódców. Sięgało to poza „neutralną mediację” a zatem oznaczało ingerencję w prawa określone w artykule 9.¹¹⁷ Takie sprawy pokazują wzajemne zależności między wolnością wyznania, a wolnością zgromadzeń: artykuł 9 interpretowany w świetle artykułu 11

obejmuje oczekiwanie, że wspólnota będzie mogła działać pokojowo, wolna od arbitralnej ingerencji państwa.¹¹⁸

Zatrudnienie a wolność myśli, sumienia i wyznania

W sferze zatrudnienia ochrona przysługująca na podstawie artykułu 9 jest nieco ograniczona. Trybunał w Strasburgu okazał się raczej niechętny do stwierdzenia istnienia po stronie pracodawców pozytywnego obowiązku polega-

117 *Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii*, §§ 76-86 w §§ 79 i 80, omówiona dalej na str. 66.

118 *Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii*, § 73.

jącego na ułatwieniu uzewnętrzniania przekonań, na przykład, poprzez zwolnienie z obowiązków w celu umożliwienia jednostce uprawiania kultu w określonym czasie lub w określony sposób. Pracownicy mają obowiązek przestrzegania reguł dotyczących godzin pracy i zwolnienie za nieobecność w pracy spowodowaną odprawianiem praktyk religijnych nie daje podstaw do stwierdzenia naruszenia artykułu 9.¹¹⁹ Uzasadnieniem takiego podejścia jest dobrowolny charakter stosunku pracy i zasada, że pracownik po opuszczeniu pracy może uprawiać takie formy kultu jakie tylko uzna za potrzebne. Odnosi się to także do zatrudnienia w sektorze publicznym. W sprawie *Kalac przeciwko Turcji* Trybunał w Strasburgu orzekł, że członek sił zbrojnych zaciągając się do wojska dobrowolnie zaakceptował ograniczenia uzewnętrzniania swych przekonań z uwagi na wymogi życia wojskowego (choć w tej sprawie Trybunał nie uznał, iż skarżącego powstrzymywano od wypełniania praktyk religijnych):

Gdy skarżący decydował się na wybór zawodowej służby wojskowej, akceptował poddanie się dyscyplinie wojskowej. W wojsku jego prawa i wolności mogą

119 *Konttinen przeciwko Finlandii* (dec.) Zob. też *Stedman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) Zob. też *Jehovah's Witnesses of Moscow przeciwko Rosji*, §§ 170-182 (odmowa ponownej rejestracji stowarzyszenia religijnego i jego częściowe rozwiązanie na skutek stwierdzonych ograniczeń nałożonych przez wiarę na wyznawców pomimo zapewnienia, że ustalili dla siebie miejsce zatrudnienia: naruszenie; Trybunał zauważył również, że praca charytatywna lub zatrudnienie na pół etatu lub działalność misyjna nie są sprzeczne z Europejską Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności).

zostać poddane ograniczeniom, które nie występują w przypadku osób cywilnych. Państwo jest uprawnione, by wprowadzać regulaminy wojskowe zabraniające pewnych zachowań, w szczególności tych, które są szkodliwe dla zachowania porządku.

Nie jest spornym, że skarżący, w granicach wynikających z wymogów służby wojskowej – mógł wykonywać te obowiązki religijne, które składają się na podstawowe praktyki wierzącego muzułmanina. W szczególności mógł modlić się pięć razy dziennie, zachowywać post w czasie ramadanu oraz uczestniczyć w piątkowych modlitwach w meczecie. Zarzuty Rady Wojskowej nie dotyczyły poglądów religijnych, przekonań lub sposobu, w jaki spełniał swoje religijne obowiązki, lecz jego postawy i zachowań. Według władz tureckich takie zachowanie naruszało dyscyplinę wojskową i zasadę sekularyzmu. Trybunał w końcu zauważa, że przymusowe przeniesienie skarżącego na emeryturę nie stanowiło ingerencji w prawo zagwarantowane przez artykuł 9 ponieważ nie było powodowane sposobem w jaki skarżący uzewnętrzniał swoje wyznanie.¹²⁰

W skrócie, jeżeli nie występują kwestie kluczowej wagi, niezgodności pomiędzy umownymi lub innymi obowiązkami a osobistymi przekonaniem lub zasadami nie dają zazwyczaj powodu do stwierdzenia naruszenia artykułu 9, a więc działanie podjęte w wyniku umyślnego nieprzeprze-

gania obowiązków zawodowych prawdopodobnie nie stanowi ingerencji w prawa jednostki.¹²¹ Rzeczywiście, w odniesieniu do pewnych urzędów sektora publicznego stosuje się dwie dodatkowe restrykcje w korzystaniu z wolności myśli, sumienia i wyznania. Po pierwsze, „w celu wypełniania swojej roli neutralnego i bezstronnego organizatora korzystania z praw do przekonań religijnych, państwo może zdecydować się na narzucenie na swoje urzędy i przyszłych urzędników państwowych, którzy będą dzierżyć część jego suwerennej władzy, obowiązku powstrzymywania się od brania udziału” w działalności ruchów religijnych.¹²² Po drugie, państwo może usiłować ustalić wartości i przekonania wyznawane przez kandydatów na stanowiska publiczne, lub zwolnić ich na podstawie wyznawania poglądów niezgodnych z piastowanym urzędem.¹²³ Tu jednak pojawiają się pewne zastrzeżenia. Takie działanie może skutkować nieuzasadnioną ingerencją w inne prawa Konwencji, takie jak wolność wypowiedzi z artykułu 10.¹²⁴ Może to również stanowić pośrednią dyskryminację na podstawie przekonań.¹²⁵ Co więcej, państwo musi pozostać neutralne. W sprawie *Ivanova przeciwko Bułgarii* zwolnienie skar-

¹²¹ *Cserjes przeciwko Węgrom* (dec.).

¹²² *Refah Partisi (the Welfare Party) i inni przeciwko Turcji* (Wielka Izba), § 94.

¹²³ *Vogt przeciwko Niemcom*, §§ 41-68 (oddalona na podstawie artykułów 10 i 11).

¹²⁴ Patrz np. *Lombardi Vallauri przeciwko Włochom*, omówiona powyżej na str. 19.

¹²⁵ *Thlimmenos przeciwko Grecji* (Wielka Izba), omówiona poniżej na str. 82.

¹²⁰ *Kalac przeciwko Turcji*, §§ 28-31.

żące z posady administracyjnej w szkole na podstawie jej członkostwa w grupie ewangelicko-chrześcijańskiej, której odmówiono rejestracji państwowej i która kontynuowała swoją działalność potajemnie i w obliczu ciągłego urzędowego i medialnego nękania, uznano za naruszające artykuł 9. Wywierano na skarżącą znaczącą presję, aby zrezygnowała z pracy, ale ostatecznie została ona zwolniona na podstawie niespełnienia wymogów dotyczących stanowiska, do objęcia którego szkoła wymagała od pracownika stopnia naukowego. Trybunał uznał jednak, że prawdziwym powodem zwolnienia było zastosowanie polityki nietolerancji w stosunku do członków tej ewangelicznej grupy i doszukał się naruszenia Konwencji.¹²⁶

Trybunał w Strasburgu badał również sprawy zwalniania osób zatrudnianych przez stowarzyszenia religijne. Stosuje się ogólną zasadę: od członka kleru ustanowionego kościoła oczekuje się nie tylko wypełniania religijnych, ale również świeckich obowiązków i nie może on uskarżać się, jeśli te drugie pozostają w konflikcie z jego osobistymi przekonaniami, ponieważ prawo do zrzeczenia się urzędu stanowi ostateczną gwarancję wolności sumienia.¹²⁷ Inne gwa-

126 *Ivanova przeciwko Bułgarii*, §§ 81-86.

127 *Knudsen przeciwko Norwegii* (dec.). Zob. też np. *Rommelfanger przeciwko Niemcom* (dec.) (zwolnienie lekarza zatrudnionego w rzymskokatolickim szpitalu za wyrażanie poglądów na temat aborcji niezgodnych z nauczaniem kościoła: niedopuszczalne na podstawie artykułu 10); i *Siebenhaar przeciwko Niemcom*, §§ 36-48 zatrudnienie jako przedszkolanka przez kościół protestancki, sprzeczna religijna działalność byłaby również sprzeczna z zatrudnieniem: brak naruszenia artykułu 9).

rancje Konwencji mogą mieć jednak zastosowanie, gdyż tam, gdzie osoba jest zwolniona z pracy w organizacji religijnej z uwagi na niezgodności postępowania z wyznawaną wiarą kościoła, należy uważnie rozważyć czy władze państwowe wypełniły ciężące na nich pozytywne zobowiązania zapewnienia prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego zgodnie z artykułem 8. W takim wypadku od sądów krajowych należy oczekiwać, że zapewnią one zastosowanie gwarancji zawartych w Konwencji w sposób „praktyczny i efektywny” oraz że znajdzie to odzwierciedlenie w ich orzeczeniach. Podczas gdy autonomia wspólnot religijnych jest chroniona przed bezprawną ingerencją państwa w myśl artykułu 9 interpretowanego w świetle gwarancji ochrony wolności zgromadzeń i stowarzyszeń zawartych w artykule 11, krajowe sądy i trybunały muszą zagwarantować, że podstawy do zwolnienia spełniły wymogi Konwencji z artykułu 8, zwłaszcza w tych przypadkach, w których zwolniony przez organizację religijną pracownik ma ograniczone możliwości znalezienia nowego zatrudnienia. Kwestię tę ilustrują sprawy *Obst przeciwko Niemcom* i *Schuth przeciwko Niemcom*. W sprawie *Obst*, europejski dyrektor ds. public relations kościoła mormońskiego stracił pracę w wyniku przyznania się do zdrady, w sprawie *Schuth*, organista i dyrygent parafii rzymskokatolickiej został zwolniony po tym jak ujawniono, że po separacji z żoną, on i jego nowa partnerka spodziewali się dziecka. W pierwszej sprawie Trybunał zgodził się z orzeczeniem

krajowego sądu pracy, że zwolnienie wnioskodawcy oparte na jego własnej decyzji przyznania się do niewierności mogło być postrzegane jako krok konieczny do zachowania wiarygodności kościoła, jako że wnioskodawca powinien być świadom zobowiązaniowego znaczenia wierności małżeńskiej dla pracodawcy, a co za tym idzie, niezgodności pozamałżeńskiego związku w świetle zwiększonego obowiązku lojalności, jaki pociągało za sobą zajmowanie tego konkretnego stanowiska. W tej sprawie sądy krajowe rozważały także możliwość mniej surowej sankcji i stopień prawdopodobieństwa, że skarżący znajdzie inne zatrudnienie.¹²⁸ Przeciwnie, w sprawie *Schuth*, Trybunał stwierdził naruszenie artykułu 8 z uwagi na to, że sądy pracy nie zdołały właściwie wyważyć interesów kościoła jako pracodawcy z prawem wnioskodawcy do poszanowania dla jego życia prywatnego i rodzinnego. Nie wspomniano de facto życia rodzinnego w wyroku sądów krajowych, które po prostu powtórzyły opinię kościoła, że jego wiarygodność zostałaby podważona gdyby nie dokonał zwolnienia. Stało się tak, nawet pomimo tego, że sądy krajowe uznały również, że w przypadku posady, o której mowa, poważne uchybienie nie było niezgodne z pozostaniem na stanowisku (co miałyby miejsce w przypadku pracowników których obowiązki obejmowałyby na przykład doradztwo lub religijne nauczanie). Podczas gdy umowa o zatrudnieniu w pewnym stopniu ograniczała prawo wnioskodawcy do poszanowania

życia prywatnego, jako że pociągała za sobą obowiązek lojalności wobec kościoła, taka umowa nie mogła być uznana za nakładającą jednoznaczne zobowiązanie do życia w pojedynkę w przypadku separacji lub rozwodu. Co więcej, w tym przypadku szanse wnioskodawcy na znalezienie alternatywnego zatrudnienia uznano za ograniczone.¹²⁹

Dopuszczenie należytego uznania praktyk religijnych

Pozytywny obowiązek zapewnienia wspólnotom religijnym możliwości korzystania z wolności kultu lub w inny sposób „uzewnętrzniania” swoich wierzeń przez nauczanie lub inne praktyki rytualne może powstawać w pewnych przypadkach. Zawsze konieczne jest zbadanie faktów każdej sprawy ze szczególną uwagą. Na przykład, niezapewnienie religijnej wspólnoty dostępu do mięsa zwierząt uśmiercanych w zgodzie z religijnymi nakazami może oznaczać ingerencję w gwarancje artykułu 9. Jednakże, jak wyjaśnia orzeczenie w sprawie *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji*, kluczowa jest kwestia dostępności takiego mięsa raczej niż zagwarantowania przez państwo przeprowadzania rytualnych ubojów. W tym przypadku, religijny organ usiłował zaskarżyć odmowę przyznania pozwolenia niezbędnego do przeprowadzania uboju zwierząt na konsumpcję w zgodzie z ultraortodoksyjnymi przekonaniem. Inna żydowska organizacja otrzymała pozwolenie na ubój zwierząt zgodnie ze swoimi rytuałami, które różniły się tyl-

¹²⁸ *Obst przeciwko Niemcom*, §§ 39-53.

¹²⁹ *Schuth przeciwko Niemcom*, §§ 53-75.

ko marginalnie od tych praktykowanych przez skarżące stowarzyszenie. Stowarzyszenie stwierdziło, że odmowa stanowiła naruszenie zarówno artykułu 9, jak i również artykułu 14 w powiązaniu z artykułem 9. Było bezspornym, że rytualny ubój stanowił religijne praktyki rytualne, których celem było dostarczenie żydom mięsa zwierząt uśmierconych w zgodzie z religijnymi nakazami - zasadniczym aspektem praktyki religijnej:

Skarżące stowarzyszenie może opierać się na artykule 9 Konwencji w odniesieniu do odmowy władz francuskich do udzielenia pozwolenia, ponieważ ubój rytualny musi być uznany za objęty prawem zagwarantowanym w Konwencji, a konkretnie - prawem uzewnętrzniania swojej religii przez czynności rytualne w rozumieniu artykułu 9. W pierwszej kolejności Trybunał podkreślił, że przez wprowadzenie wyjątku od zasady, iż zwierzęta muszą być przed zabiciem ogluszone, prawo francuskie nadało praktyczny wymiar zobowiązaniu państwa zapewnienia skutecznego poszanowania wolności religii. [Prawo krajowe] nie tylko nie ograniczało korzystania z tej wolności, ale miało na celu zapewnienie i zorganizowanie swobodnego korzystania z niej. Dalej Trybunał uznaje, iż fakt, że wyjątkowe zasady mające uregulować praktykę uboju rytualnego zezwalają jedynie na wykonywanie jej przez rytualnych rzeźników uprawnionych przez autoryzowane instytucje religijne, nie prowadzi do wniosku, że nastąpiła ingeren-

cja w swobodę manifestowania swojej religii. Zdaniem Trybunału, podobnie jak rządu, w ogólnym interesie leży unikanie nieuregulowanego uboju, prowadzonego w warunkach wątpliwej higieny i że lepiej jest więc, jeśli już ma dojść do rytualnego uboju, aby dokonano go w rzeźniach nadzorowanych przez władze publiczne. Jeśli jednak później inna instytucja religijna zwraca się o zgodę na prowadzenie uboju rytualnego, należy upewnić się, czy metoda uboju która ma być użyta, stanowi korzystanie ze swobody do manifestowania swojej religii zagwarantowanej w artykule 9. Zdaniem Trybunału do ingerencji w swobodę uzewnętrzniania religii doszłoby tylko wtedy, gdyby nielegalny charakter uboju rytualnego uniemożliwił ultraortodoksyjnym żydom spożywanie mięsa zwierząt zabitych zgodnie z przepisami religijnymi. Ale nie miało to miejsca.

W tym przypadku, skarżący organ religijny usiłował uzyskać pozwolenie od władz na ubój zwierząt przeprowadzany w sposób podobny (ale nie identyczny) do innej grupy religijnej, ale nie zostało ono udzielone. Trybunał w Strasburgu uznał, że nie miała miejsca „ingerencja” w artykuł 9: po pierwsze, metoda uboju użyta przez rytualnych rzeźników stowarzyszenia była identyczna z tą stosowaną przez inne stowarzyszenie, oprócz dokładności badania zwierzęcia po uśmierceniu: po drugie, mięso przygotowywane w sposób zgodny z przekonaniami skarżącego stowarzyszenia było dostępne również od innych dostawców z sąsiadują-

cego kraju. Na tej podstawie Trybunał w Strasburgu uznał, że nie miała miejsca ingerencja w prawa stowarzyszenia ponieważ, nie uniemożliwiono wyznawcom stowarzyszenia nabycia mięsa uzyskanego w sposób uznawany za właściwy. (W każdym razie, nawet gdyby nastąpiła ingerencja w prawa artykułu 9, Trybunał uznał, że gwarancja nie zostałaby naruszona, jako że różnica w traktowaniu dwóch stowarzyszeń miała prawnie uzasadniony cel i rozsądny stosunek proporcjonalności pomiędzy zastosowanymi środkami a celem który miał zostać osiągnięty).¹³⁰ Wyrok ten być może nie w pełni rozwiązuje kwestę zasięgu pozytywnych zobowiązań państwa do poszanowania pluralizmu religijnego. Nie wynika jasno z orzeczenia czy państwo może uznać za właściwe zakazanie rytualnego uboju pod pretekstem dobra zwierząt, a jeśli tak, to czy w takich przypadkach musi ułatwiać import mięsa z innych krajów. Trybunał w Strasburgu w swoim orzecznictwie jasno podkreśla, że jakiegokolwiek napięcia w społeczeństwie powodowane różnicami religijnymi powinny być usuwane nie przez eliminowanie pluralizmu ale przez namawianie do wzajemnej tolerancji i zrozumienia między osobami i grupami. Pluralizm jednak nie implikuje absolutnego prawa grup do domagania się uznania i ochrony dla ich roszczeń: wydaje się, że utrzymanie pluralizmu należy odróżnić od jego aktywnej promocji.

¹³⁰ *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji* (Wielka Izba), §§ 74, 76-78, 80 i 81.

Pytanie trzecie: Czy ograniczenie „uzewnętrzniania” religii lub przekonań ma uzasadniony cel?

Wolność myśli, sumienia i wyznania nie jest gwarancją absolutną. Jak zauważono, paragraf 2 artykułu 9 stwierdza, że państwo może ingerować w „uzewnętrznianie” myśli, sumienia czy wyznania w pewnych okolicznościach. Jak zostało omówione powyżej, na wstępie należy określić czy zaskarżona decyzja narusza gwarancje artykułu 9 i czy obejmuje „uzewnętrznianie” wolności myśli, sumienia czy wyznania? Następnie, należy rozważyć czy wystąpiła „ingerencja” w gwarancję. Ostatecznie Trybunał rozważa czy miało miejsce naruszenie gwarancji artykułu 9.

Jeżeli uzna się, że „ingerencja” miała miejsce, to ciężar wykazania, że była ona uzasadniona spoczywa na państwie. Jest to oceniane przez odniesienie do trzech kryteriów: czy ingerencja ma uzasadniony cel, czy jest przewidziana przez prawo i czy jest „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”. Pierwsze kryterium jest zazwyczaj bezpośrednie. Należy wykazać, że jeden lub więcej państwowych interesów opisanych w paragrafie 2 dotyczy sytuacji. Te uznane, prawnie uzasadnione interesy – „interesy bezpieczeństwa publicznego dla ochrony porządku publicznego, zdrowia, moralności lub praw i wolności innych” – są w swoim tekstowym sformułowaniu węższe niż interesy ujmowane w artykułach 8, 10 i 11 (w szczególności bezpieczeństwa narodowe w artykule 9 nie jest uznawane za taki cel),

ale w każdym razie, to kryterium zazwyczaj nie stwarza problemu dla pozwanych państw, gdyż nie trudno jest wykazać, że ingerencja miała na celu popieranie jednego (lub więcej) z tych interesów. W zasadzie to państwo identyfikuje konkretny cel, jaki chce poprzeć, w praktyce ingerencja posiadająca rzekomo prawnie uzasadniony cel z łatwością zostanie uznana za mieszcząca się w zakresie jednego z wymienionych celów konkretnej gwarancji. Zatem w sprawie *Serif przeciwko Grecji*, wyrok za przestępstwo polegające na uzurpowaniu funkcji pastora „uznawanej religii” został uznany za ingerencję, która miała prawnie uzasadniony cel ochrony porządku publicznego,¹³¹ podczas gdy w sprawie *Kokkinakis przeciwko Grecji*, Trybunał w Strasburgu z łatwością zgodził się, że zakaz prozetylizmu miał na celu ochronę praw i wolności innych.¹³² W sprawie *Metropolitanny Kościół Besarabii i inni przeciwko Mołdawii*, Trybunał w Strasburgu uznał za strażenia pozwanego rządu, że odmowa zarejestrowania religijnej wspólnoty miała na celu popieranie pewnych interesów wymienionych w paragrafie 2:

Odmowa wydania zezwolenia na wnioszek o uznanie, wniesionego przez skarżących miała na celu ochronę porządku i bezpieczeństwa publicznego. Państwo mołdawskie, którego terytorium we wcześniejszych czasach wielokrotnie przechodziło od rzymskiego do rosyjskiego panowania i odwrotnie, miało etnicznie i językowo zróż-

nicowaną populację. W wyniku tego, młoda Republika Mołdawii, która była niezależna od 1991 roku miała siły, na której mogła polegać w celu zapewnienia sobie ciągłości istnienia, z wyjątkiem czynnika sprzyjającego stabilności, jakim była religia, ponieważ większość społeczeństwa była prawosławnymi (ortodoksyjnymi) chrześcijanami. Tak więc, uznanie Mołdawskiego Kościoła Ortodoksyjnego, który podlegał patriarchatowi Moskwy, umożliwiał całej ludności zjednoczenie się w tym kościele. Jeśli skarżący kościół miałby być uznany, ta więc prawdopodobnie zostałaby utracona, a populacja ortodoksyjnych chrześcijan rozproszona między różnymi kościołami. Co więcej, pod przykrywką skarżącego kościoła, który był podległy patriarchatowi Bukaresztu, działały siły polityczne, w ścisłej współpracy z interesami Rumunii sprzyjającymi reunifikacji pomiędzy Besarabią a Rumunią. Uznanie skarżącego kościoła odnowiłoby więc stare rosyjsko-rumuńskie konflikty w społeczeństwie, zagrażając w ten sposób społecznej stabilizacji, a nawet terytorialnej integralności Mołdawii.

Skarżący zaprzeczyli, że zaskarżone środki miały na celu ochronę porządku i bezpieczeństwa publicznego. Twierdzili, że rząd nie wykazał, że skarżący kościół stanowił zagrożenie dla porządku i bezpieczeństwa publicznego.

Trybunał powtórzył, że państwa są uprawnione do weryfikowania czy ruch lub stowarzyszenie, pod przy-

¹³¹ *Serif przeciwko Grecji*, §§ 49-54.

¹³² *Kokkinakis przeciwko Grecji*, § 44.

krywką spełniania celów religijnych, nie prowadzi działań, które są szkodliwe dla ludności lub bezpieczeństwa publicznego. Zważywszy na okoliczności sprawy, Trybunał zauważył, że zaskarżona ingerencja miała prawnie uzasadniony cel z artykułu 9, mianowicie ochronę publicznego porządku i bezpieczeństwa.¹³³

Wprawdzie wydaje się to sugerować, iż wykazanie, że ingerencja miała „uzasadniony cel” nie jest trudne, jednakże nie jest wykluczone, że pozwane państwo może mieć trudności w pewnych okolicznościach.¹³⁴ Należy zauważyć, że cel ingerencji w znaczeniu pierwszego kryterium różni się od oceny jej „naglącej potrzeby społecznej” w znaczeniu trzeciego kryterium „konieczności w demokratycznym społeczeństwie”.

Pytanie czwarte: Czy ograniczenie „uzewnętrzniania” religii lub przekonań jest przewidziane przez prawo?

Państwo musi wykazać, że ingerencja jest przewidziana przez ustawę. Ta idea wyraża wartość pewności prawa, które może być zdefiniowane szeroko jako zdolność do działania w ramach określonych granic bez obawy o arbitralną

133 *Metropolitan Church of Bessarabia (Kościół Metropolitalny Besarabii) i inni przeciwko Moldawii*, §§ 111-113.

134 Ale zob. też *Bayatyan przeciwko Armenii* [Wielka Izba], §§ 112-128 (argument, że uwięzienie osoby za odmowę odbycia służby wojskowej, służyło ochronie publicznego porządku i prawom innych: argumenty rządu były nieprzekonywujące, zwłaszcza wzięwszy pod uwagę jego deklaracje wprowadzenia cywilnej służby zastępczej i powstrzymywania się od skazywania kolejnych osób odmawiających służby wojskowej).

lub nieprzewidzianą ingerencję, nieprzewidywalną ingerencję państwa.

Zatem kwestionowany środek musi mieć podstawę w prawie krajowym i być zarówno odpowiednio dostępny, jak i przewidywalny, a ponadto zawierać wystarczającą ochronę przeciwko arbitralnemu stosowaniu prawa.

Kwestie te jednak jedynie okazjonalnie pojawiały się w orzecznictwie na podstawie artykułu dziewiątego. W każdym razie Trybunał w Strasburgu może uniknąć konieczności udzielenia konkretnej odpowiedzi czy ingerencja jest „przewidziana przez ustawę” jeśli wystarczy mu, że ingerencja nie była „niezbędna w społeczeństwie demokratycznym”¹³⁵ (Tam, gdzie ingerencja w prawa zapewnione w artykule dziewiątym jednocześnie oznaczała nałożenie sankcji karnych, skarżący może dodatkowo zarzucić naruszenie artykułu 7 konwencji, który zawiera zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege*. W takich wypadkach Trybunał w Strasburgu najprawdopodobniej podejdzie do kwestii naruszenia artykułu siódmego i dziewiątego w ten sam sposób.¹³⁶)

Klasyczne sformułowanie testu, który ma mieć zastosowanie można znaleźć w sprawie dotyczącej wolności wypowiedzi, ale jest ona w równym stopniu do zastosowania w stosunku do spraw na podstawie artykułu dziewiątego:

135 Np. *Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej (Supreme Holy Council of the Muslim Community) przeciwko Bułgarii*, § 90.

136 Patrz np. *Kokkinakis przeciwko Grecji*, §§ 32-35 *Larissis i inni przeciwko Grecji*, §§ 39-45.

W opinii Trybunału są dwa następujące wymogi płynące z wyrażenia „przewidziane przez ustawę”. Po pierwsze: prawo musi być odpowiednio dostępne. Obywatel musi mieć możliwość posiadania wskazówki, która jest odpowiednia w danych okolicznościach, co do zasad prawnych, które będą miały zastosowanie w danej sprawie. Po drugie: norma nie może być uważana za ustawę dopóki nie jest sformułowana z odpowiednią precyzją umożliwiającą obywatelowi prowadzenie swojego postępowania. Musi on mieć możliwość – jeżeli zachodzi taka potrzeba, przy odpowiedniej pomocy – aby przewidzieć do stopnia, który jest w danych okolicznościach rozsądny, konsekwencje, jakie może nieść dane działanie.

Należy jednak zauważyć stopień kwalifikacji dodany przez Trybunał w Strasburgu:

Konsekwencje te nie muszą być przewidywalne z absolutną pewnością: doświadczenie pokazuje, że nie da się tego osiągnąć. Co więcej: o ile pewność jest wysoce wymagana, może nieść ze sobą zbyt daleko posunięty brak elastyczności, a prawo musi mieć możliwość nadążania za zmieniającymi się okolicznościami. Co za tym idzie, wiele ustaw jest pisanych w sposób, który w większym lub mniejszym stopniu jest nieco rozmyty i których interpretacja i stosowanie jest kwestią praktyki.¹³⁷

¹³⁷ *Sunday Times przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (nr.1), § 49.

Niektóre przykłady stosowania tego testu w orzecznictwie na podstawie artykułu dziewiątego pomagają we wskazaniu tych wymogów. W sprawie *Kokkinakis przeciwko Grecji* skarżący twierdził, że definicja prozelityzmu nie była wystarczająco zdefiniowana w prawie krajowym, przez co możliwe było, że jakakolwiek rozmowa czy forma komunikacji dotycząca religii mogła podpadać pod tenże zakaz. Co więcej: czyniło to niemożliwym dla jednostki, aby postępować w sposób zgodny z zakazem. Trybunał w Strasburgu zauważając, że nieuniknione jest, że sformułowania niektórych przepisów nie będą absolutnie precyzyjne, zgodził się jednak z pozwanym państwem, że istnienie odpowiedniej ilości ugruntowanego i odpowiednio opublikowanego orzecznictwa krajowego, które wspierało przepisy ustawy, było wystarczające w tej sprawie, by wypełnić wymogi wyrażenia „przewidziane przez ustawę”.¹³⁸

Z drugiej strony, w sprawie *Hasan i Chaush przeciwko Bułgarii* test wypadł negatywnie. W sprawie tej organ państwowy faworyzował jedną z frakcji w stosunku do drugiej w sporze dotyczącym wyznaczenia przywódcy religijnego. I tutaj braki w prawie krajowym doprowadziły Trybunał w Strasburgu do konkluzji, że nastąpiło naruszenie artykułu dziewiątego.

(...) aby zatem prawo krajowe wypełniało warunki wyrażenia przewidziane przez ustawę, musi ono zapewnić

¹³⁸ *Kokkinakis przeciwko Grecji*, §§ 37-41. Patrz też *Larissis i inni przeciwko Grecji*, §§ 40-42.

środek ochrony prawnej przed arbitralnymi ingerencjami władz publicznych w sprawach dotyczących praw chronionych Konwencją. Gdyby w sprawach związanych z podstawowymi prawami człowieka swoboda prawna władzy wykonawczej miała być wyrażona w kategoriach władzy nieskrępowanej, byłyoby to sprzeczne z rządami prawa – jedną z podstawowych zasad społeczeństwa demokratycznego zapisanych w Konwencji. Zatem, konsekwentnie, prawo musi wskazywać z odpowiednią jasnością zakres owej dyskrekcji, posiadanej przez odpowiednie władze i sposób jej wykonywania. Poziom precyzji wymagany od prawa krajowego – które nie może w żadnym wypadku objąć każdej ewentualności – zależy od treści kwestionowanego przepisu, dziedziny, którą obejmuje, oraz liczby i statusu osób, do których jest adresowany. Trybunał zauważa, że w tej sprawie przepisy nie zawierały żadnego materialnego kryterium na podstawie którego Rada Ministrów i Dyrekcja Wyznań Religijnych rejestrują i zmieniają przywództwo grup religijnych w razie podziałów wewnętrznych i ścierających się roszczeń co do legitymizacji. Co więcej: nie ma również procesowych gwarancji, takich jak kontrydiktoryjność postępowania przed niezależnym organem. Co więcej: prawo krajowe oraz decyzje Dyrekcji nigdy nie zostały doręczone osobom, których bezpośrednio dotyczyły; nie zawierały one uzasadnienia i były niejasne do tego stopnia, że na-

wet nie wskazywały pierwszego ze skarżących, chociaż zarówno zamierzały, jak i doprowadziły do jego usunięcia z pozycji głównego muftiego.

Te braki w kryteriach materialnych, jak również w gwarancjach procesowych oznaczały, że ingerencja była arbitralna i oparta na przepisach prawnych, które pozwalały na całkowicie nieskrępowaną dyskrejonalność władzy wykonawczej i nie wypełniały standardów jasności i przewidywalności.¹³⁹

Były również inne sprawy, które doprowadziły do stwierdzenia naruszeń na tej podstawie; na przykład w sprawie *Perry przeciwko Łotwie* zakaz prowadzenia działalności liturgicznej nałożony na zagranicznego pastora ewangelikańskiego, w czasie gdy jego prawo pobytu podlegało odnowieniu, nie został oparty na żadnych przepisach prawa łotewskiego, które obowiązywało w owym czasie, przez co nie było „oparte na ustawie”¹⁴⁰, zaś w sprawie *Kuznetsov i inni przeciwko Rosji*, w pełni pokojowe spotkanie religijne zostało odwołane przez przewodniczącą regionalnej komisji praw człowieka oraz dwóch policjantów jak również cywila. W opinii Trybunału strasburskiego, w jawny sposób brakowało podstaw prawnego odwołania wydarzenia religijnego, które odbywało się w budynkach wynajętych w sposób przewidziany przez prawo w tym właśnie celu.

139 *Hasan i Chaush przeciwko Bułgarii* (Wielka Izba), §§ 84-85. Patrz też *Bayatyan przeciwko Armenii* (Wielka Izba), §§ 112-128 (pytanie czy skazanie za uchylanie się od poboru jest zgodne z prawem pozostaje otwarte).

140 *Perry przeciwko Łotwie*, §§ 51-66.

Co więcej, Komisarz nie działał w dobrej wierze i naruszył obowiązek przedstawiciela Państwa zachowania neutralności bezstronności wobec uczestników wydarzenia religijnego.¹⁴¹ W sprawie *Svyato-Mykhaylivska Parafiya przeciwko Ukrainie*, odmowa zarejestrowania poprawek do statutu organizacji religijnej, która nastąpiła po tym, jak organ zarządzający tejże organizacji zmienił nazwę z Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na Ukraiński Kościół Prawosławny nie miała oparcia w prawie krajowym, które, choć było dostępne, nie było odpowiednio przewidywalne. W konsekwencji doprowadziło to do tego, że „brak zabezpieczenia przeciwko arbitralnym decyzjom władzy rejestrującej nie został skorygowany przez postępowanie odwoławcze prowadzone przez sądy krajowe, które najwyraźniej nie mogły dojść do innych wniosków, z uwagi na brak spójności i przewidywalności legislacji”. W tej sytuacji doszło do naruszenia art. 9.¹⁴²

Pytanie piąte Czy ograniczenie „uzewnętrzniania” religii lub przekonań jest konieczne w społeczeństwie demokratycznym?

Jasnym jest, że wolność okazywania, uzewnętrzniania, myśli, sumienia lub przekonań musi być w pewnych koniecznych wypadkach ograniczona z uwagi na bezpieczeń-

stwo publiczne, ochronę porządku publicznego, zdrowie, moralność lub prawa i wolności innych. Ale ocena czy naruszenie praw z artykułu dziewiątego w szczególnych okolicznościach było niezbędne w społeczeństwie demokratycznym, nie zawsze jest łatwe do stwierdzenia.

Stosując ten piąty i ostatni test skarżone naruszenie musi:

- odpowiadać naglącej potrzebie społecznej,
- być proporcjonalne do zamierzonego, prawnie uzasadnionego celu,
- być uzasadnione istotnymi i wystarczającymi przyczynami.

Ciężar wykazania tego, że ten test został spełniony spoczywa na pozwanym państwie. Z kolei zadaniem Trybunału w Strasburgu jest ocena, czy środki podjęte na poziomie krajowym, stanowiące ingerencję w prawa chronione w artykule 9 są co do zasady uzasadnione, jak również proporcjonalne. Może to jednak być często trudne do oceny, jako, że Trybunał w Strasburgu może nie być organem odpowiednim do oceny ustaleń krajowych. W konsekwencji może on dopuścić pewien „margines oceny”, przynależny krajowym organom orzekającym. Ma to swoją konsekwencję w praktyce, polegającą na modyfikacji rygorów nadzoru Trybunału w Strasburgu w stosunku do oceny jakości przyczyn, które zostały przywołane przy naruszeniu artykułu dziewiątego. Aby zbadać to głębiej niezbędna jest ogólna dyskusja na temat pewnych głównych idei, stosowania i interpretacji Europejskiej Konwencji Ochrony Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

¹⁴¹ *Kuznetsov i inni przeciwko Rosji*, §§ 69-75.

¹⁴² *Svyato-Mykhaylivska Parafiya przeciwko Ukrainie*, §§ 121-152.

Konieczność, proporcjonalność i istota „społeczeństwa demokratycznego”

Idea „konieczności” jest zawarta wprost, lub w sposób dorozumiany w kilku artykułach Europejskiej Konwencji Ochrony Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, ale ma nieco inne konotacje w różnych kontekstach. Można przeprowadzić dosyć znaczące rozróżnienie pomiędzy tymi artykułami (takimi jak artykuł dziewiąty), które gwarantują prawa podstawowe o charakterze cywilnym i politycznym i które podlegają szeroko zakreślonym zastrzeżeniom, a tymi artykułami, które gwarantują prawa (głównie te dotyczące integralności cielesnej i godności ludzkiej), które albo w ogóle nie podlegają zastrzeżeniom, lub mogą podlegać jedynie bardzo rygorystycznym zastrzeżeniom.

Decydując, czy miało miejsce naruszenie „konieczne dla społeczeństwa demokratycznego” ważne jest, by pamiętać zarówno o słowie „konieczne”, jak i o słowach „w społeczeństwie demokratycznym”. W kontekście artykułu 10 na przykład, Trybunał w Strasburgu stwierdził, że

wprawdzie przymiotnik „konieczny” w ramach tego przepisu nie jest synonimem słowa „niezbędny”, jednakże nie ma on tej elastyczności jak wyrażenia „dopuszczalny”, „zwykły”, „potrzebny”, „rozsądny”, „pożądany” i raczej wskazuje na istnienie silnej potrzeby społecznej”.¹⁴³

¹⁴³ *Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 48.

Ciężar wykazania, że naruszenie jest uzasadnione, a przez to ciężar wykazania, że naruszenie jest proporcjonalne, ponownie spoczywa na państwie. Podobnie jak w wypadku interpretowania konieczności naruszeń państwa z innymi prawami gwarantowanymi w Konwencji, istotnym może być rozważenie innych międzynarodowych lub europejskich standardów i praktyki. Zatem Trybunał w Strasburgu odwoływał się w tym zakresie do dokumentów takich organów jak Światowa Rada Kościołów.¹⁴⁴

Standard niezbędnego uzasadnienia zależy w praktyce od kontekstu danej sprawy. Co do zasady, im silniejsza jest presja społeczna, tym łatwiej będzie uzasadnić naruszenie. Na przykład: bezpieczeństwo narodowe co do zasady jest istotną okolicznością. Jednakże samo tylko twierdzenie o istnieniu takiej okoliczności nie zwalnia państwa od wskazania uzasadnienia takiego twierdzenia.¹⁴⁵ Podobnie bezpieczeństwo publiczne wydaje się być ważną potrzebą społeczną, a przez to prawny wymóg posiadania przez wszystkich motocyklistów kasku został już rozstrzygnięty jako uzasadniony w sprawie, w której skargę wnieśli Sikhowie.¹⁴⁶

W każdym wypadku zastosowanie testu niezbędności (a co za tym idzie, rozważanie zakresu zastosowania marginesu oceny) musi także wziąć pod uwagę kwestię, czy naruszenie może być uzasadnione jako potrzebne w demokra-

¹⁴⁴ Jak w *Kokkinakis przeciwko Grecji*, omówionej poniżej na str. 49-50.

¹⁴⁵ *Patrz Metropolitan Church of Bessarabia (Kościół Metropolitalny Bessarabii) i inni przeciwko Moldawii*, omówiona powyżej na str. 36.

¹⁴⁶ *X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), (1978).

tycznym społeczeństwie. Ogromne znaczenie tej idei jest oczywiście dostrzegane w orzecznictwie na podstawie artykułu dziewiątego. W szczególności Trybunał w Strasburgu wskazywał cechy europejskiego społeczeństwa demokratycznego opisując pluralizm, tolerancję i otwartość umysłu jako najistotniejsze z nich. Na przykład w sprawie *Kokkinakis przeciwko Grecji* Trybunał wskazał

(...) jak zapisano w artykuale 9, wolność myśli sumienia i wyznania jest jedną z podstaw „społeczeństwa demokratycznego” w rozumieniu Konwencji i jest to w swoim wymiarze religijnym jeden z najistotniejszych elementów, które tworzą tożsamość wyznawców oraz ich koncepcję życia, ale również jest cennym składnikiem dla ateistów, agnostyków, sceptyków i nieprzekonanych. Pluralizm, który jest nierozdzielny ze społeczeństwem demokratycznym i o który dzielnie walczyli przez wieki zależy właśnie od tego.¹⁴⁷

Takie wartości mogą zatem doprowadzić do konkluzji, że władze państwowe mogą słusznie uznawać, że należy chronić wyznania religijne wierzących przeciwko obelżywym atakom słownym (tak jak w sprawie *Otto-Preminger Institut* omówionej poniżej).¹⁴⁸ Artykuł dziewiąty może także wymagać, aby na dostrzeżone zagrożenie nieporządku społecznego zareagować środkami, które raczej promują niż podkopują pluralizm; pomimo, że ten sam pluralizm

może być odpowiedzialny za sytuację zagrożenia porządku publicznego wymagającą interwencji państwa.

Margines swobody

Ustalenie czy środek był konieczny i proporcjonalny nigdy nie jest jedynie działaniem mechanicznym, gdyż kiedy już znane są wszystkie fakty pozostaje niezastąpiona ocena wartościująca, która musi zostać podjęta poprzez odpowiedź na pytanie: czy ingerencja była konieczna w demokratycznym społeczeństwie? Jednakże na poziomie Trybunału w Strasburgu jakakolwiek ocena konieczności ingerencji w prawa określone w artykule dziewiątym jest ściśle związana z kwestią subsydiarności systemu ochrony przyjętym przez Strasburg, jako, że zapewnienie, że prawa przewidziane w konwencji są chronione w sposób praktyczny i efektywny należy do władz krajowych. Z tego zatem powodu Trybunał w Strasburgu może dopuścić pewien margines oceny w stosunku do krajowych organów orzekających. Ta idea bywa od czasu do czasu trudna do zastosowania w praktyce. Jest również, słusznie, przyczyną daleko idących kontrowersji.

Zachowanie przez Trybunał w Strasburgu pewnego stopnia powściągliwości w ocenie czy orzeczenie organów krajowych jest zgodne z zobowiązaniami tego kraju wynikającymi z Konwencji jest zatem podstawowym środkiem, poprzez który Trybunał w Strasburgu uznaje swoją subsydiarną rolę w ochronie praw człowieka. Jest to uznanie prawa państw demokratycz-

¹⁴⁷ *Kokkinakis przeciwko Grecji*, w § 31.

¹⁴⁸ Na str. 73.

nych (choćby jedynie w granicach ustanowionych przez Konwencję), do samodzielnego wyboru takiego poziomu i treści praw człowieka, który najbardziej im odpowiada.

Oczywiście, jeżeli by jednak tę ideę zbyt rozszerzyć, Trybunał w Strasburgu mógłby być krytykowany za unikanie odpowiedzialności. W mającym pierwszorzędne znaczenie orzeczeniu *Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* – kolejnym orzeczeniu na temat wolności wypowiedzi – Trybunał zauważył, że Konwencja:

(...) nie daje nieskończonej władzy oceny. Trybunał jest odpowiedzialny za zapewnienie przestrzegania powyższych zobowiązań państw i jest upoważniony by wydać ostateczne orzeczenie czy „restrykcje” lub „kary” zostały nałożone w zgodzie z gwarancjami zawartymi w Konwencji. Krajowy margines oceny idzie zatem ręką w rękę z europejskim nadzorem. Nadzór ten dotyczy zarówno celu, kwestionowanego środka i jego konieczności. Dotyczy to nie tylko przepisów prawa, ale również decyzji o ich zastosowaniu; nawet tych wydanych przez niezawisły sąd. Wynika stąd zatem, że w żaden sposób zadaniem Trybunału nie jest zajęcie miejsca kompetentnego sądu krajowego, ale raczej sprawdzenie (pod kątem zgodności z gwarancjami) jego decyzji wydanych w ramach uprawnienia do dokonania oceny.¹⁴⁹

Margines oceny nie jest zatem zaprzeczeniem nadzorczej funkcji Trybunału w Strasburgu, gdyż Trybunał z tru-

dem walczył aby podkreślić, że każdy margines oceny jest ograniczony i że to Trybunał podejmuje ostateczną decyzję po sprawdzeniu ocen zastosowanych przez władze krajowe.

Na przykład w odniesieniu do wolności wypowiedzi dotyczącej ataku na wierzenia religijne, Trybunał w Strasburgu wyjaśnił jak zakres marginesu oceny zależy od kontekstu, a w szczególności od natury kwestionowanej wypowiedzi i uzasadnienia restrykcji.

(...) Podczas, gdy pod rządami artykułu 10 §2 Konwencji nie ma zbyt wiele miejsca na restrykcje w ramach przemówień politycznych lub debaty na tematy związane z interesem publicznym, szerszy zakres marginesu oceny będzie co do zasady stosowany wobec państw – stron Konwencji jeśli chodzi o uregulowania dotyczące wolności wypowiedzi w stosunku do kwestii mogących urazić wewnętrzne przekonania jednostek w sferze moralnej lub zwłaszcza w religijnej. Co więcej: jeśli chodzi o moralność nie ma jednolitej europejskiej koncepcji wymogów ochrony praw innych w odniesieniu do ataków na czyjeś przekonania religijne. Materiałny występki wobec osób reprezentujących poszczególne przekonania religijne będzie się różnić znacząco w zależności od czasu i miejsca, zwłaszcza w erze charakteryzującej się stałym wzrostem wachlarza wierzeń i przekonań. Z uwagi na ich bezpośredni i stały kontakt z głównymi grupami w swoich krajach, władze krajowe są co do zasady w lepszej pozycji niż sędzia mię-

¹⁴⁹ *Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 49-50.

dzynarodowy aby wydać opinię na temat tych wymagań w odniesieniu do praw innych, jak również na temat konieczności restrykcji, które w zamierzeniu mają chronić od takich materiałów tych, których najgłębsze uczucia i przekonania mogłyby być poważnie zranione.¹⁵⁰

Trybunał strasburski uznaje zatem, że jego kompetencja do oceny orzecznictwa w zakresie religii jest ograniczona. Wydaje się to oczywiste. Sytuacja krajowa będzie odzwierciedlała historyczne, kulturalne oraz poli-

tyczne zaszłości, zaś forum międzynarodowe nie jest dobrym miejscem do rozwiązywania takich sporów.¹⁵¹ Takie rozważania nie odnoszą się oczywiście do sytuacji na poziomie krajowym, gdzie sądy krajowe będą miały lepszą świadomość okoliczności krajowych (oraz potencjalnie większą legitymację) niż Trybunał w Strasburgu. Sądy krajowe powinny w szczególności odkryć kontekst, w którym gwarancje z Konwencji są stosowane na poziomie krajowym.

150 *Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 58.

151 Patrz także np. *Murphy przeciwko Irlandii*, omówiona poniżej na str. 72.

Specyficzne aspekty wolności myśli, sumienia i przekonań wynikające z artykułu 9

Orzecznictwo Trybunału w Strasburgu w sprawach dotyczących artykułu 9 ilustruje zastosowanie tych kryteriów. Orzecznictwo również podkreśla oczekiwanie neutralności państwa, pluralizmu i tolerancji w sytuacjach, które w rzeczywistości wykazują cechy formalnego antagonizmu, ukrytej lub jawnej dyskryminacji i arbitralności w podejmowaniu decyzji. Ta część podręcznika zajmuje się głównymi kwestiami, które wynikają w kontekście tej gwarancji, zwłaszcza w odniesieniu do kwestii możliwości wykazania, że ingerencje były „konieczne w społeczeństwie demokratycznym”. Jak już jednakże zauważono, pewne aspekty zarówno indywidualnego jak i zbiorowego korzystania z wolności myśli, sumienia i wyznania pozostają nierozstrzygnięte w orzecznictwie strasburskim.

Ingerencja w „uzewnętrznianie” indywidualnych przekonań: odmowa odbycia obowiązkowej służby wojskowej

Stopień, do jakiego artykuł 9 nakłada na władze państwowe pozytywny obowiązek uznania zwolnienia z ogólnych obowiązków obywatelskich lub prawnych do całkiem niedawna był wątpliwy. W świetle artykułu 4 § 3 lit. b Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, która w szczególności uwzględnia „służbę o charakterze militarnym”, przez długi czas uważano, że nie można z artykułu 9 wyprowadzać obowiązku państwa do dopuszczenia odmowy służby wojskowej, jeśli nie zostało to uznane przez prawo krajowe,¹⁵² pomimo że prawie wszystkie państwa europejskie utrzymujące wciąż obowiązek służby wojskowej podjęły kroki w kierunku cy-

¹⁵² *Johansen przeciwko Norwegii* (dec.) (Artykuł 4 § 3 lit. b nie wymaga od państw zapewnienia zastępczej służby cywilnej dla osób odmawiających służby wojskowej ze względu na sumienie).

wilnej służby zastępczej.¹⁵³ Nie było więc jasne czy artykuł 9 rzeczywiście mógł nakładać na państwo obowiązek uznania służby zastępczej w przypadkach gdzie, w przeciwnym razie, osoba byłaby zmuszana do działania wbrew jej fundamentalnym przekonaniom religijnym.¹⁵⁴ Oczywiście, uznano, że obowiązkowa służba wojskowa może być podstawą do innych rozważań na tle Konwencji, zwłaszcza tam gdzie sankcje za niewywiązanie się z obowiązku odbycia służby wojskowej mogą działać w sposób dyskryminacyjny¹⁵⁵ albo prowadzić do poniżającego traktowania w znaczeniu artykułu 3.¹⁵⁶ Na przykład w sprawie *Ulke przeciwko Turcji* Trybunał w Strasburgu uznał, że skarżący, działacz pokojowy, który wielokrotnie był karany za odmowę służby w armii ze względu na przekonania, został poddany traktowaniu naruszającemu artykuł 3 na polegającym na ciągłej naprzemienności pomiędzy oskarżeniami i okresami odbywania kary pozbawienia wolności” oraz możliwości, iż sytuacja ta mo-

153 Patrz Rekomendacje Komitetu Ministrów nr R(87) 8 i Rec. (2010) 4.

154 *X przeciwko Niemcom* (dec.) (1977).

155 Np. *Thlimmenos przeciwko Grecji* [Wielka Izba]. Zob. też *Tsirlis i Kouloumpas przeciwko Grecji*, (naruszenie artykułu 5, brak konieczności orzekania o artykule 9); ale patrz też raport Komisji z 7 marca 1996 roku (opinia, że miało miejsce naruszenie artykułu 14 w powiązaniu z artykułem 9). Zob. też *Autio przeciwko Finlandii* (dłuższy okres służby przewidziany dla służby cywilnej w stosunku do służby wojskowej mieści się w zakresie marginesu oceny państwa: niedopuszczalna).

156 *Taştan przeciwko Turcji*, §§ 27-31 (obowiązek służby wojskowej nałożony na 71-letniego mężczyznę, który zmuszany był do wykonywania takich samych fizycznych ćwiczeń jak dwudziestoletni rekruci, stanowił poniżające traktowanie).

głaby teoretycznie trwać przez całe jego życie: przekroczyło to pewny stopień poniżenia nieodłącznie towarzyszącego uwięzieniu i dlatego kwalifikowało się jako „niehumanitarne” traktowanie w wyniku zaplanowanych, skumulowanych i długotrwałych efektów wielokrotnego oskarżania i pozbawienia wolności. Prawo krajowe, które nie przewidywało rozwiązań dla osób odmawiających służby wojskowej z powodu ich przekonań było „oczywiście niewystarczające do zapewnienia właściwych środków mających zastosowanie w sytuacjach wynikających z odmowy podjęcia służby wojskowej ze względu na przekonania”.¹⁵⁷

Sprawy stałe trafiały do Strasburga i w pewnych przypadkach rozwiązywane były polubownie,¹⁵⁸ ale w sprawie *Bayatyan przeciwko Armenii*, Wielka Izba uznała, że brak zezwolenia na służbę zastępczą może obecnie w pewnych okolicznościach naruszać gwarancje artykułu 9. Skarżącym był Świadek Jehowy, który został skazany na 30 miesięcy więzienia za odmowę odbycia służby wojskowej. Jego propozycja podjęcia służby zastępczej była wielokrotnie powtarzana w czasie procesu o uchylanie się od poboru, ale nowe prawo zezwalające na służbę zastępczą, uchwalone w wyniku zobowiązania się kilka miesięcy wcześniej, podczas wstępowania do Rady Europy przez pozwane państwo, do wprowadzenia możliwości odbywania służby zastępczej, weszło w życie rok po jego warunkowym zwolnie-

157 *Ulke przeciwko Turcji*, §§ 61 i 62.

158 Np. *Stefano przeciwko Bułgarii* (ugoda).

niu i po odbyciu więcej niż 10 miesięcy więzienia. Wielka Izba uznała, iż niewłaściwym było odczytywanie artykułu 9 w związku z artykułem 4 § 3 lit. b w świetle ewolucji prawa i praktyki w państwach europejskich oraz umów międzynarodowych. Konwencja jest „żywym instrumentem” i musi odzwierciedlać taki rozwój. Nawet pomimo tego, że z artykułu 9 nie można wywodzić wyraźnego prawa do uchylania się od służby wojskowej z uwagi na przekonania.

Trybunał uznaje, że sprzeciw wobec służby wojskowej, który jest motywowany poważnym, nierozwiązywalnym konfliktem pomiędzy zobowiązaniem do służby wojskowej, a sumieniem osoby, lub jej głębokimi i szczerymi przekonaniem religijnymi lub innymi, stanowi opinię lub przekonanie o wystarczającej sile przekonywania, spójności, powadze i znaczeniu, aby zastosować gwarancje z artykułu 9.

W niniejszej sprawie, skarżący jest Świadkiem Jehowy, religijnej grupy, której przekonania obejmują przeswiadczenie, że należy sprzeciwiać się wszelkiej służbie wojskowej, nawet nie polegającej na noszeniu broni. Tak więc Trybunał nie ma powodu wątpić, że sprzeciw skarżącego wobec służby wojskowej był motywowany jego religijnymi przekonaniem, które były szczerze wyznawane i pozostawały w poważnym konflikcie z obowiązkiem odbycia służby wojskowej.

Ważne jest, aby odróżnić sytuację skarżącego od takiej, „w której zobowiązania nie mają wyraźnego odniesienia do

sumienia jak na przykład ogólny obowiązek podatkowy”. Niezgłoszenie się do służby wojskowej, obejmowało „uzewnętrznienie” przekonań religijnych skarżącego, więc skazanie za unikanie poboru stanowiło ingerencję w jego wolności do uzewnętrzniania wyznania. Wymagane są przekonujące i nieodparte dowody na usprawiedliwienie jakiegokolwiek ingerencji w prawo osoby do wolności wyznania. Co więcej prawie wszystkie europejskie państwa, które kiedykolwiek miały lub nadal mają obowiązkową służbę wojskową, wprowadziły alternatywy dla służby wojskowej. Dlatego też,

system istniejący w tamtym czasie nakładał na obywateli nakaz, który miał potencjalnie poważne implikacje dla osób odmawiających służby wojskowej, nie zezwalając na jakiegokolwiek wyjątki i karząc tych, którzy, jak skarżący, odmówili odbycia służby wojskowej.... Nałożenie kary na skarżącego, w sytuacji, kiedy nie uwzględniono wymogów jego sumienia czy przekonań, nie może być uznane za środek konieczny w społeczeństwie demokratycznym. Wydaje się to jeszcze mniej konieczne, biorąc pod uwagę fakt, że istniały alternatywne sposoby mogące pogodzić sprzeczne interesy, jak wskazuje doświadczenie przeważającej większości państw europejskich.

Trybunał dalej powtarza, że pluralizm, tolerancja i otwartość są cechami „demokratycznego społeczeństwa”. Chociaż interesy jednostek muszą czasem zostać podporządkowane interesom grupy, demokracja nie oznacza

po prostu, że poglądy większości muszą zawsze dominować: równowaga musi zostać zachowana, co zapewni sprawiedliwe i właściwe traktowanie członków mniejszości i pozwala uniknąć nadużyć wynikających z pozycji dominującej. Tak więc szacunek po stronie państwa dla przekonań mniejszościowej grupy religijnej, takiej jak ta skarżącego, wyrażony przez zapewnienie możliwości służenia społeczeństwu w sposób dyktowany sumieniem może, zamiast tworzyć niesprawiedliwe nierówności oraz dyskryminować, jak twierdzi rząd, zapewnić spójny i stabilny pluralizm i promować wyznaniową harmonię i tolerancję w społeczeństwie.¹⁵⁹

Ingerencja w „uzewnętrznianie” indywidualnych przekonań: prozelityzm

Tekst paragrafu 1 artykułu 9 odnosi się do „nauczania” jako uznanej formy „uzewnętrzniania” przekonań. Prawo do próby przekonania innych o słuszności swoich przekonań jest również domyślnie utrzymywane przez odniesienie w tekście do prawa do „zmiany swojego wyznania lub przekonań”. Prawo do zmiany wyznania przez próbę przekonania innych do nawrócenia się na czyjąś religię jest więc jasno zawarte w zakresie artykułu 9. Ale prawo to nie jest absolutne i może być ograniczone, w przypadkach, kiedy państwo wykaże, że ograniczenie takie ma na względzie po-

rządek publiczny czy ochronę osób narażonych przed bezprawnym wykorzystaniem. Orzecznictwo rozróżnia pomiędzy „właściwym”, i „niewłaściwym” prozelityzmem. Rozróżnienie to odzwierciedlone jest również w innych środkach przyjętych przez instytucje Rady Europy takich jak Rekomendacja 1412 (1999) Zgromadzenia Parlamentarnego dotycząca bezprawnych działań sekt, która wzywa państwa do działań przeciw „bezpawnym praktykom wykonywanym w imieniu grup natury religijnej, ezoterycznej czy duchowej”, gromadzenia i wymiany informacji o takich sektach pomiędzy państwami i podkreśla znaczenie historii i filozofii religii w programie szkolnym dla ochrony młodych osób.

W sprawie *Kokkinakis przeciwko Grecji*, Świadek Jehowy został skazany na karę pozbawienia wolności za prozelityzm, występki zabronione zarówno przez grecką Konstytucję jak i ustawę. Trybunał w Strasburgu, na wstępie uznał, że prawo do nakłaniania innych do przejścia na inną wiarę mieści się w zakresie gwarancji, a „bez którego ... prawo do zmiany religii lub przekonań chronione w artykule 9 prawdopodobnie pozostałoby martwą literą”.

Nawet zauważając, że zakaz był przewidziany przez prawo i miał prawnie uzasadniony cel ochrony praw innych, Trybunał w Strasburgu nie mógł w tych konkretnych okolicznościach uznać, iż wykazano, że ingerencja była uzasadniona jako „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”. W opinii Trybunału należy rozróżnić pomiędzy „świadcze-

¹⁵⁹ *Bayatyan przeciwko Armenii* (Wielka Izba), w §§ 124 i 126.

niem o wierze” lub ewangelikanizmem a „nagannym prozelityzmem”, który niesie ze sobą bezprawny nacisk lub nawet użycie siły:

Pierwsze jest konsekwencją prawdziwego ewangelicznego głoszenia wiary i zgodnie z raportem Światowej Rady Kościołów z 1956 r. stanowi element misji oraz jest obowiązkiem każdego chrześcijanina i kościoła. Drugi jest natomiast korupcją i deformacją. Zgodnie z tym samym raportem naganny prozelityzm, zmierzając do uzyskania nowych wyznawców, może przyjąć formę oferowania materialnych i społecznych korzyści osobom znajdującym się w potrzebie. W skrajnej postaci polega nawet na intensywnej indoktrynacji i przemocy. Działan takich nie da się pogodzić z szacunkiem dla cudzych przekonań, swobodą przekonań i wyznania.

Jednakże brak możliwości sprecyzowania przez sądy krajowe powodów skazania oznacza, iż niemożliwym było wykazanie jego pilnej potrzeby społecznej. Sądy krajowe oceniły odpowiedzialność karną skarżącego jedynie przez powtórzenie ustawowego przepisu a nie wypunktowanie, dlaczego środki użyte przez skarżącego do nakłaniania innych były niewłaściwe:

Analiza [stosownych przepisów ustawowych] wykazuje, że odpowiednie kryteria przyjęte przez greckiego ustawodawcę są do pogodzenia z powyższym, o ile, i tak dalece jak służą jedynie karaniu nagannego prozelityzmu, którego zdefiniowanie nie jest konieczne w

obecnej sprawie. Trybunał zauważa, jednak, że w jego rozumieniu greckie sądy zdecydowały o odpowiedzialności skarżącego jedynie przytaczając treść przepisów, a nie wystarczająco precyzując w jaki sposób oskarżony usiłował przekonać sąsiada za pomocą niewłaściwych środków. Żadne z przytoczonych faktów nie uzasadniają takiego wniosku. W takiej sytuacji, nie wykazano, że skazanie skarżącego było uzasadnione w okolicznościach sprawy przez pilną potrzebę społeczną. Zaskarżone środki nie wydają się być proporcjonalne do chronionego celu, a w konsekwencji „konieczne w społeczeństwie demokratycznym” dla ochrony praw i wolności innych.¹⁶⁰

Z kolei odmiennie, w sprawie *Larissis i inni przeciwko Grecji*, skazanie starszych oficerów, którzy byli Zielonoświątkowcami, za prozelityzm trzech lotników, pozostających pod ich dowództwem, nie zostało uznane za naruszenie artykułu 9 w świetle istoty natury struktur hierarchii wojskowej, które, jak uznał Trybunał, mogły prowadzić do ryzyka molestowania podwładnych, w przypadku gdyby próbowali wycofać się z rozmowy zainicjowanej przez przełożonych. Argumenty pozwanego rządu, że oficerowie nadużyli swoich wpływów i że ich skazanie było uzasadnione przez potrzebę ochrony prestiżu i efektywnego działania sił zbrojnych i ochronę indywidualnych żołnierzy przed ideologicznym przymusem w tym przypadku zostały zaakceptowane przez Trybunał w Strasburgu:

¹⁶⁰ Kokkinakis przeciwko Grecji, §§ 48-49.

Trybunał zauważył, że, jak powszechnie wiadomo, Konwencja ma zasadniczo zastosowanie zarówno do członków sił zbrojnych, jaki i cywilów. Jednakże w interpretacji i zastosowaniu przepisów w sprawach takich jak niniejsza, należy pamiętać o szczególnym charakterze życia wojskowego i jego wpływie na sytuację poszczególnych członków sił zbrojnych. ...W związku z tym, Trybunał stwierdza, że hierarchiczne struktury, które są cechą charakteryzującą życie w siłach zbrojnych, mogą wpływać na każdy aspekt relacji pomiędzy personelem wojskowym, utrudniając podwładnym odrzucanie nagabywań ze strony osób wyższych rangą lub wycofanie się z zainicjowanej przez nich konwersacji. Tak więc, to co w cywilnym życiu byłoby postrzegane jako zwykła wymiana poglądów, którą odbiorca może swobodnie kontynuować lub zakończyć, może w warunkach życia wojskowego być postrzegana jako forma nękania lub użycie nadmiernej presji z nadużyciem władzy. Należy zaznaczyć, że nie każda dyskusja o religii lub innych delikatnych kwestiach pomiędzy osobami nierównej rangi będzie mieściła się w tej kategorii. Jednakże, tam gdzie wymagają tego okoliczności, państwo może być usprawiedliwione w podejmowaniu specjalnych kroków w celu ochrony praw i wolności podległych członków sił zbrojnych.

Z dowodów przeprowadzonych przez sądy krajowe rzeczywiście wynikało, że lotnicy ci czuli się zobowiązani do,

lub byli dręczeni uporczywym usiłowaniami swoich przełożonych, w celu zaangażowania ich w konwersacje o religii, chociaż groźby i nakłanianie nie miały miejsca. Jasnym było więc, że lotnicy do pewnego stopnia podlegali presji ze strony przełożonych i czuli się nękami. Wniosek był taki, że w tym przypadku nie miało miejsca naruszenie artykułu 9:

Trybunał uznaje, że władze greckie były zasadniczo usprawiedliwione w podejmowaniu środków w celu ochrony lotników niższej rangi przed niewłaściwą presją wywieraną na nich przez skarżących w zamiarze szerzenia własnych przekonań religijnych. Trybunał zauważa, że podjęte środki nie były szczególnie surowe, a w swojej naturze raczej zapobiegawcze niż karne, ponieważ nałożone kary nie były wykonalne jeśli skarżący nie popełnią tych samych wykroczeń w ciągu trzech lat. Zważywszy na wszystkie okoliczności sprawy Trybunał nie doszukał się, aby podjęte środki były nieproporcjonalne.

Z drugiej jednak strony, Trybunał w Strasburgu, w tej samej sprawie, odrzucił twierdzenia pozwanego rządu, że ściąganie cywili z oskarżenia o prozelityzm było „konieczne w społeczeństwie demokratycznym”, nawet tam, gdzie, jak twierdzono, wiązało się to z niewłaściwym wykorzystaniem osób cierpiących z powodu kłopotów osobistych lub psychologicznych. „Decydujące znaczenie” miał fakt, że obywatele nie podlegali presji i naciskom tego samego rodzaju co lotnicy, w czasie gdy pozwani usiłowali ich nawró-

cić. Wykazano tutaj mniejszy wzgląd na szacunek dla ustaleń sądów krajowych. Nawet w odniesieniu do jednej z obywaterek, która pozostawała pod wpływem napięcia wynikającego z rozpadu małżeństwa, nie wykazano, by ze względu na stan jej umysłu wymagała ona „specjalnej ochrony przed działaniami ewangelizacyjnymi ze strony skarżących lub, że stosowali wobec niej niewłaściwy przymus, na co wskazuje fakt, że ostatecznie była w stanie podjąć decyzję o zerwaniu wszelkich kontaktów z Kościołem Zielonoświątkowym”.¹⁶¹ Sprawy te wskazują, że państwa mogą w pewnych sytuacjach podejmować kroki w celu zakazania prawa do przekonywania innych o słuszności swoich przekonań, nawet, jeśli to prawo uznawane jest przez wyznawców za ich zasadniczy święty obowiązek. Jednakże, sprawy te również jasno pokazują, że koniecznym jest wykazanie, że jakkolwiek ingerencja w prawo do nawracania była konieczna w tych konkretnych okolicznościach.

Ingerencja w „uzewnętrznianie” indywidualnych przekonań: sankcje za noszenie symboli religijnych

Zakaz noszenia symboli religijnych stanowił podstawę do wnoszenia skarg do Trybunału w Strasburgu na podstawie artykułu 9. Sprawy te wymagają wnikliwej oceny. Restrykcje dotyczące noszenia części garderoby lub innych rzucających się w oczy znaków przekonań religijnych są

obecnie uznawane za stanowiące ingerencje w prawa z artykułu 9 do uzewnętrzniania przekonań religijnych,¹⁶² a ocena przeniosła się na powody przemawiające za zakazem. W tym obszarze, jednakże, Trybunał w Strasburgu prawdopodobnie przeformułuje pewien „margines swobody” po stronie władz państwowych, zwłaszcza tam, gdzie usprawiedliwieniem podnoszonym przez państwo jest bezpieczeństwo publiczne¹⁶³ lub dostrzegana potrzeba powstrzymania pewnych fundamentalistycznych ruchów religijnych od wywierania nacisków na tych, którzy nie praktykują ich religii lub wyznają inną religię.¹⁶⁴ Tak więc w sprawie *Dahlab przeciwko Szwajcarii*, odmowa wydania pozwolenia nauczycielce małych dzieci na noszenie islamskiej chusty, została uznana za usprawiedliwioną ze względu na „silny zewnętrzny symbol”, który stanowiło noszenie chusty: noszenie chusty może być postrzegane nie tylko jako noszące znamiona prozelityzmu, jako że jest narzucone kobietom

¹⁶² *Aktas przeciwko Francji* (dec.).

¹⁶³ Np. *Phull przeciwko Francji* (dec.) (wymóg usunięcia turbanu podczas kontroli bezpieczeństwa na lotnisku: niedopuszczalna).

¹⁶⁴ *Karaduman przeciwko Turcji* (wymóg, aby oficjalna fotografia nie przedstawiała studentki noszącej islamską chustę, ale by pozostawała bez nakrycia głowy). *Kose i 93 innych przeciwko Turcji* (dec.) (zakaz noszenia chusty w obrębie szkoły religijnej, ogólny środek nałożony na wszystkich studentów bez względu na przekonania: niedopuszczalny); *Kurtulmus przeciwko Turcji* (dec.) (odmówiono profesorowi uniwersytetu zezwolenia na noszenie chusty); *Dogru przeciwko Francji*, §§ 47-78 (wykluczenie uczennic z państwowej szkoły za odmowę usunięcia religijnego ubioru podczas zajęć wychowania fizycznego i zajęć sportowych: brak naruszenia); podobnie *Kervanci przeciwko Francji* §§ 46-78.

¹⁶¹ *Larissis i inni przeciwko Grecji*, §§ 50, 54 i 59.

przez religijny nakaz, który ciężko pogodzić z zasadą równości płci, ale również jako niezgodne z zasadą tolerancji, poszanowania dla innych, równości i niedyskryminowania, jaką wszyscy nauczyciele w demokratycznym społeczeństwie powinni przekazywać swoim uczniom.¹⁶⁵ Podobnie, skargę w sprawie *Aktas przeciwko Francji* dotyczącą wydalenia uczniów ze szkoły za odmowę usunięcia różnych religijnych symboli (muzułmańskie chusty i keski Sikhów oraz turbany) podczas lekcji, uznano za niedopuszczalną, jako, że Trybunał w Strasburgu uznał, iż ingerencja w prawo do uzewnętrzniania swoich przekonań była proporcjonalna do prawnie uzasadnionych celów ochrony praw i wolności innych oraz ochrony porządku publicznego; w każdym razie, podstawą do wydalenia nie był sprzeciw wobec religijnych przekonań jako takich, a zakaz miał na celu ochronę konstytucyjnej zasady świeckości.¹⁶⁶

Kwestia ta została szczegółowo rozważona przez Wielką Izbę w sprawie *Leyla Sahin przeciwko Turcji*. W tej sprawie skarżąca wniosła skargę, że zakaz noszenia islamskiej chusty na uniwersytecie, a w konsekwencji odmówienie jej prawa wstępu na zajęcia, naruszył jej prawa z artykułu 9. Trybunał w Strasburgu wyszedł z założenia, że miała miejsce ingerencja w jej prawo do uzewnętrzniania wyznania i przyjął również, że ingerencja ta miała prawnie uzasadnione cele ochrony praw i wolności innych oraz ochrony porządku publicz-

nego. Był również przekonany, że ingerencja była „przewidziana przez prawo”. Zatem, kluczowym pytaniem pozostało, czy ingerencja była „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”. Większością głosów Trybunał orzekł, że ingerencja w tej sprawie była zarówno usprawiedliwiona co do zasady jak i proporcjonalna do przyjętych celów, biorąc pod uwagę „margines oceny” państwa w takich sprawach:

Tam, gdzie zagrożona jest kwestia relacji pomiędzy państwem i wyznaniem, co do czego opinie w demokratycznym społeczeństwie mogą się znacząco różnić, rola państwowego organu decyzyjnego nabiera szczególnej wagi. Będzie tak szczególnie w przypadkach wymagających regulacji noszenia religijnych symboli w instytucjach edukacyjnych, zwłaszcza mając na względzie na różnorodność podejścia państwowych władz do tej kwestii. Nie można doszukać się w całej Europie jednolitej koncepcji znaczenia religii w społeczeństwie, a znaczenie lub wpływ publicznego wyrażania religijnych przekonań różnią się w zależności od czasu i kontekstu. Przepisy/normy w tej sferze różnią się więc pomiędzy państwami zależnie od narodowych tradycji i wymogów narzuconych przez potrzebę ochrony praw i wolności innych i utrzymania porządku publicznego. Stosownie do tego, wybór zakresu i formy, jaką takie regulacje powinny przybrać, musi zostać pozostawiony do pewnego stopnia zainteresowanym państwom, jako że będzie to zależało od kontekstu państwowego.

¹⁶⁵ *Dahlab przeciwko Szwajcarii* (dec.).

¹⁶⁶ *Aktas przeciwko Francji* (dec.).

W tym przypadku, pewne znaczenie miały zasady świeckości i równości, kluczowe dla tureckiej konstytucji. Trybunał Konstytucyjny orzekł, że wolność uzewnętrzniania wyznania może być ograniczona w celu obrony roli odgrywanej przez świeckość jako gwaranta demokratycznych wartości w państwie: świeckość jest punktem zbieżnym swobody i równości, a co za tym idzie wolności religii i sumienia oraz chroni władze państwowe przed wyrażaniem preferencji dla konkretnego wyznania czy przekonania przez zapewnienie mu roli bezstronnego arbitra. Co więcej, świeckość pomaga również chronić jednostki przed zewnętrzną presją wywieraną przez ruchy ekstremistyczne. Ta rola państwa jako bezspornego arbitra jest również zgodna z orzecznictwem Trybunału w Strasburgu w odniesieniu do artykułu 9.

Wpływ na Trybunał w Strasburgu miał również nacisk kładziony na ochronę praw kobiet w tureckim systemie konstytucyjnym, a więc wartością zgodną z kluczową zasadą równości płci leżącą u podstaw Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Badanie kwestii zakazu noszenia islamskiej chusty musi brać pod uwagę wpływ, jaki ten symbol może wywierać na tych, którzy postanowili go nie nosić, jeśli jest przedstawiany lub postrzegany jako bezwzględny nakaz religijny. Tak właśnie było w Turcji, gdzie większość ludności wyznaje Islam. Na tle ekstremistycznych ruchów politycznych w Turcji, które usiłowały narzucić całemu społeczeństwu swoje religijne symbole i koncepcje społeczeństwa opartego na religijnych

nakazach, Wielka Izba była zadowolona, że zasada świeckości była najważniejszą przesłanką leżącą u podstaw zakazu noszenia religijnych symboli na uniwersytetach. W kontekście, w którym wartości pluralizmu, poszanowania dla praw innych, a zwłaszcza równości kobiet i mężczyzn wobec prawa były nauczane i stosowane w praktyce, zrozumiałym było, że stosowne władze mogły uznać za sprzeczne z takimi wartościami zezwolenie noszenia religijnego ubioru takiego jak chusta na terenie uniwersytetu. Nałożenie ograniczeń na swobodę noszenia chusty mogło więc zostać uznane za odpowiadające pilnej potrzebie społecznej, ponieważ ten konkretny symbol religijny w ostatnich latach nabral politycznego znaczenia w państwie. Zauważając, że artykuł 9 nie zawsze gwarantuje prawo zachowywania się w sposób podyktowany przekonaniami religijnymi i nie przyznawał ludziom, którzy tak czynili, prawa nieprzestrzegania zasad, które są uzasadnione; Trybunał w Strasburgu, zauważył również, że praktykujący muzułmańscy studenci na tureckich uniwersytetach mieli swobodę manifestowania swojej religii w zgodzie ze zwyczajowymi formami muzułmańskiego praktykowania w granicach narzuconych przez ograniczenia organizacyjne związane z nauczaniem.

W skardze podniesiono również kwestię tego, czy miała miejsce ingerencja w prawo skarżącego do edukacji w myśl artykułu 2 Protokołu nr 1. Analogicznie do wyводу stosowanego do oddalenia skargi z artykułu 9, Wielka Izba przyjęła również, że odmowa zezwolenia wstępu na wykłady i

egzaminy z powodu restrykcji dotyczących noszenia chusty była do przewidzenia i miała prawnie uzasadnione cele, a użyte środki były proporcjonalne. Kroki, o których mowa w żaden sposób nie utrudniały studentom odprawiania praktyk religijnych, a władze uniwersytetu szukały prawnych środków, które pozwoliłyby uniknąć odsyłania studentów noszących chusty i jednocześnie chroniły prawa innych i interesy systemu edukacyjnego. Tak więc zakaz noszenia chust nie naruszał prawa do edukacji.¹⁶⁷

Ingerencja w indywidualne przekonania: wymóg płacenia „podatku kościelnego”

Artykuł 9 § 1 przyznaje ochronę przed byciem zmuszanym do bezpośredniego zaangażowania w działania religijne wbrew swojej woli. Taka sytuacja mogłaby, na przykład, powstać w odniesieniu do wymogu płacenia podatku kościelnego. Państwo musi szanować przekonania religijne tych, którzy nie należą do żadnego kościoła i stosownie muszą umożliwić takim osobom zwolnienie z obowiązku przekazywania dotacji kościołowi na jego religijną działalność.¹⁶⁸ (Jednakże, jak zauważono, sytuacja ta musi być odróżniona od argumentów, że płacony przez jednostkę podatek powszechny nie może być przeznaczony na wskazane cele¹⁶⁹). W tym celu, państwa mogą w sposób zgod-

ny z prawem zobowiązać obywateli do zgłaszania swoich religijnych przekonań lub zmiany religijnych przekonań dla zapewnienia efektywnego pobierania podatków kościelnych.¹⁷⁰ W każdym przypadku konieczne jest rozważenie czy nałożenie podatku kościelnego ma w części pokryć koszty świeckie w odróżnieniu od kościelnych.

W sprawie *Bruno przeciwko Szwecji* Trybunał w Strasburgu wprowadził odróżnienie opodatkowania w celu spełniania funkcji publicznych od funkcji związanych wyłącznie z przekonaniami religijnymi. Prawo zezwalało na zwolnienie z większości podatku kościelnego, ale utrzymało wymóg płacenia podatku („podatku innowierców”) na pokrycie kosztów zadań natury niereligijnej wykonywanych w interesie społeczeństwa, takich jak administracja pochówków, utrzymanie mienia kościoła i budynków o wartości historycznej i rejestru osób starszych. Trybunał w Strasburgu na wstępie potwierdził, że władze państwowe mają szeroki margines swobody w określaniu ustaleń dla tych obowiązków i odrzucił argumentację skarżącego co do tego, że funkcje te prawidłowo powinny leżeć w gestii świeckiej administracji publicznej raczej niż organów religijnych.

Trybunał zgadza się z rządem, że zarządzanie cmentarzami, opieka i utrzymanie mienia kościoła i budynków o wartości historycznej oraz opieka nad rejestrem osób starszych mogą być uznane za zadania natury niereligijnej, które są podejmowane w interesie społeczeństwa

¹⁶⁷ *Leyla Şahin przeciwko Turcji* (Wielka Izba), §§ 104-162 w § 109.

¹⁶⁸ *Darby przeciwko Szwecji*, opinia Komisji, § 51. Patrz str. 15 powyżej.

¹⁶⁹ *C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

¹⁷⁰ Patrz np. *Gottesmann przeciwko Szwajcarii*.

jako całości. Musi być pozostawione do decyzji państwa, komu powinno się powierzyć odpowiedzialność wykonywania tych zadań i jak powinny one być finansowane. Gdy nie ma obowiązku poszanowania prawa osoby do wolności religii, państwo ma szeroki margines swobody w podejmowaniu takich decyzji...

Ale Trybunał w Strasburgu zaznaczył, że gwarancja ta wymaga zabezpieczeń przed przymusem popierania za pomocą opodatkowania celów, które są w istocie religijne. W tym przypadku, jednakże można było wykazać, że udział całkowitej kwoty podatku kościelnego opłacanego przez osoby niebędące członkami kościoła był proporcjonalny do kosztów cywilnych obowiązków kościoła, a więc skarżący nie mógł uznać, że został zmuszony do wspierania religijnej działalności kościoła. Istotny również był fakt, iż to publiczne, a nie kościelne organy monitorowały wydatki i określały wysokość opłacanego podatku:

Skarżący, nie będąc członkiem Kościoła Szwecji, nie musiał płacić pełnego podatku kościelnego, lecz jedynie jego część – 25 procent pełnej kwoty – jako podatek innowierców [z uwagi na to, że] osoby niebędące członkami powinny wspierać finansowo niereligijną działalność kościoła. Obniżona stawka podatku była określana na podstawie badania ekonomicznego Kościoła w Szwecji, które wykazało, że koszty pochówku zmarłych wynoszą około 24 procent łącznych kosztów kościoła.

Jest więc oczywistym, że podatek płacony przez skarżącego na Kościół w Szwecji był proporcjonalny do kosztów jego cywilnych obowiązków. Tak więc, nie da się powiedzieć, że był zmuszony do wspierania religijnych działań kościoła.

Co więcej, fakt, że Kościołowi w Szwecji powierzono zadania, o których mowa, nie może sam w sobie być uznany za naruszenie artykułu 9 Konwencji. W tym kontekście, należy zauważyć, że Kościół był odpowiedzialny za prowadzenie ewidencji ludności przez wiele lat i jest więc naturalnym, że sprawuje opiekę nad tymi rejestrami do momentu przekazania ich do państwowych archiwów. Również zarządzanie cmentarzami i utrzymywanie starych dóbr kościelnych są zadaniami, które mogą zostać powierzone ustanowionemu kościołowi w państwie. Trybunał, następnie bierze pod uwagę, że opłacanie podatku innowierców i prowadzenie cywilnej działalności kościoła były nadzorowane przez władze państwowe, włączając organy podatkowe i Zarząd Powiatu (County Administrative Board).

Trybunał w Strasburgu doszedł więc do wniosku, że wymóg opłacania „podatku innowierców” nie naruszał prawa skarżącego do wolności wyznania i uznał, że ta część skargi była w sposób oczywisty bezzasadna.¹⁷¹

¹⁷¹ Bruno przeciwko Szwecji (dec.).

Indywidualne „uzewnętrznianie” przekonań: więźniowie i przekonania religijne

Od władz więziennych oczekuje się uznania religijnych potrzeb osób pozbawionych wolności przez zezwalanie osadzonym na udział w praktykach religijnych. Tak więc, jeśli szczególna dieta podyktowana jest religią lub przekonaniami, powinna ona być uszanowana przez władze, pod warunkiem, że nie jest ona nieuzasadniona lub nadmiernie uciążliwa, zasada powtórzona w wyroku *Jakóbski przeciwko Polsce* wydanym w sprawie, w której odmowa dostarczenia praktykującemu buddyzm więźniowi beźmięsnej diety podyktowanej wymogami jego wiary, została uznana za naruszenie artykułu 9.¹⁷² Co więcej, należy wprowadzić odpowiednie przepisy w celu zapewnienia zatrzymanym możliwości uprawiania kultu religijnego lub umożliwić dostęp do duchowego przewodnictwa. W podobnych sprawach, *Poltoratskiy przeciwko Ukrainie* i *Kuznetsov przeciwko Ukrainie*, więźniowie z celi śmierci skarżyli się, że nie zezwolono im na wizyty księdza lub branie udziału w nabożeństwach dostępnych dla innych więźniów. Skarżący wygrali te sprawy z uwagi na to, że te ingerencje nie były przewidziane w ustawie, jako że instrukcje więzienne nie stanowią ustawy w świetle postanowień Konwencji.¹⁷³ Jednakże utrzymanie

porządku i bezpieczeństwa w więzieniu zwyczajowo z łatwością uznawane jest za prawnie uzasadnione cele państwowe. Artykuł 9 nie może, na przykład, być użyty w celu wymagania uznania specjalnego statusu dla więźniów, którzy twierdzą, że noszenie więziennych uniformów i zmuszanie ich do pracy narusza ich przekonania.¹⁷⁴ Co więcej, dla utrzymania porządku i w interesie bezpieczeństwa, władzom przysługuje szeroki margines swobody. Na przykład, konieczność identyfikacji więźniów może uzasadniać odmowę zezwolenia więźniom zapuszczania brody, podczas gdy względy bezpieczeństwa mogą usprawiedliwiać odmowę dostarczenia więźniom różańca¹⁷⁵ lub książki zawierającej szczegóły sztuk walki, nawet w przypadkach gdy dostęp do takich przedmiotów jest niezbędny do właściwego korzystania z religijnej wiary.¹⁷⁶

Te zobowiązania państwa wynikające z Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności są również odzwierciedlone w Europejskich Regulach Więziennych. Te reguły są niewiążącymi standardami, które mają na celu zagwarantowanie, że więźniowie są przetrzymywani w warunkach bytowych szanujących ich godność pod względem materialnym i moralnym oraz traktowani w sposób niedyskryminacyjny, który uznaje ich religijne przekonania, zapewnia utrzymanie zdrowia i szacunek dla samego siebie. Zasady te przewidują, że

172 *Jakóbski przeciwko Polsce*, §§ 42-55. Patrz też *X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) (marzec 1976).

173 *Poltoratskiy przeciwko Ukrainie* i *Kuznetsov przeciwko Ukrainie*.

174 *McFeeley i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.).

175 *X przeciwko Austrii* (dec.) (1965).

176 *X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) (maj 1976).

rygor więzienny na tyle, na ile to możliwe, jest zorganizowany w sposób, który pozwala więźniom na praktykowanie ich religii i wiary, uczestniczenie w religijnych obrządkach lub spotkaniach prowadzonych przez zaaprobowanych przedstawicieli tych religii lub wiary, przyjmowanie prywatnych wizyt składanych przez przedstawicieli takich religii i wierzeń oraz posiadanie książek lub literatury związanych z ich religią lub wiarą.

Jednakże,

więźniowie nie mogą być zmuszani do praktykowania religii lub wiary, uczestniczenia w religijnych obrządkach lub spotkaniach, brania udziału w religijnych praktykach lub przyjmowania wizyt składanych przez przedstawicieli jakiegokolwiek religii i wyznania.¹⁷⁷

Reguły te mogą oczywiście być cytowane przez Trybunał w jego orzeczeniach.¹⁷⁸

Wymóg neutralności państwa: rejestracja wyznań religijnych itp.

Artykuł 11, ogólnie rzecz biorąc, chroni prawo osób do zgromadzeń i zrzeszania się dla wspólnego działania na polu ochrony swoich interesów. Gdy interpretuje się artykuł 9 w związku z artykułem 11, skutkiem jest wysoki stopień uwagi, jakim obdarza się prawo do tworzenia stowarzyszeń religijnych:

Wspólnoty religijne istnieją tradycyjnie w formie struktur zorganizowanych, tak więc artykuł 9 należy interpretować w świetle artykułu 11 Konwencji, chroniącego sferę funkcjonowania stowarzyszeń przed nieusprawiedliwionymi ingerencjami państwa. Z tego punktu widzenia prawo wiernych do wolności religii, które obejmuje prawo do wspólnego jej manifestowania, zakłada, że wierni mogą się swobodnie stowarzyszać, bez arbitralnej ingerencji państwa. Autonomia wspólnot religijnych jest niezbędna dla pluralizmu w demokratycznym społeczeństwie i jest jednym z głównych przedmiotów ochrony artykułu 9.¹⁷⁹

Wzajemne oddziaływanie pomiędzy gwarancjami ochrony zbiorowego uzewnętrzniania przekonań z artykułu 9 a ochroną wolności stowarzyszeń z artykułu 11 w połączeniu z zakazem dyskryminacji w korzystaniu z gwarancji Konwencji zgodnie z artykułem 14 ma ogromne znaczenie w rozwiązywaniu kwestii dotyczących odmowy dokonania oficjalnego uznania. Może być to konieczne w celu skorzystania z przywilejów takich jak zwolnienie z opodatkowania czy przyznanie statusu organizacji użytku publicznego, które zgodnie z prawem krajowym mogą zależeć od uprzedniej rejestracji lub uznania przez państwo. Ustalenia, które sprzyjają konkretnym wspólnotom religijnym, zasadniczo nie naruszają wymogów Konwencji (w szczególności

¹⁷⁷ Europejskie Reguły Więzienne, Rekomendacja Rec (2006) 2, Zasady (2)-(3).

¹⁷⁸ Zasady (2)-(3), cytowane w *Jakóbski przeciwko Polsce*, 7 grudnia 2010.

¹⁷⁹ *Metropolitan Church of Bessarabia (Kościół Metropolitalny Besarabii) i inni przeciwko Mołdawii*, § 118.

artykułów 9 i 14) „pod warunkiem, że istnieje obiektywne i sensowne uzasadnienie dla różnic w traktowaniu i że podobne umowy mogą być zawarte przez inne kościoły które wyrażają taką wolę”.¹⁸⁰

Jednakże, prawo krajowe może pójść dalej i wymagać oficjalnego uznania w celu otrzymania osobowości prawnej koniecznej organom kościelnym do efektywnego funkcjonowania. Tam, gdzie takie oficjalne uznanie jest konieczne, samo tolerowanie przez państwo wspólnoty religijnej może nie być wystarczające.¹⁸¹ Ryzyko związane z takimi wymogami oznacza, że mogą one być stosowane w sposób dyskryminacyjny w celu ograniczenia rozprzestrzeniania się wyznań mniejszościowych.¹⁸²

Z drugiej strony, wymóg neutralności państwa nie zwalnia władz z oceny czy działania organów religijnych lub stowarzyszeń mogą być uznane za szkodliwe lub zagrażające porządkowi publicznemu.¹⁸³ Tolerancja nie oznacza, że każda wspólnota religijna musi uzyskać uznanie lub przywileje takie jak zwolnienie z opodatkowania. W niektórych przypadkach władze państwowe mają obowiązek pozytyw-

ny podjęcia działań przeciw stowarzyszeniom uznanym za szkodliwe.

W sprawie *Leela Forderkreis i inni przeciwko Niemcom*, wyznawcy „ruchu Osho” twierdzili, że zakwalifikowanie ich organizacji religijnej jako „sekt młodzieżowa”, „młodzieżowa religia”, „sekt” i „psychosekt”, oczernia ich wyznanie i narusza obowiązek neutralności państwa w kwestiach religijnych. O ile Trybunał w Strasburgu gotowy był przyjąć założenie, że takie nazewnictwo stanowi „ingerencję” w prawa chronione artykułem 9, jako, że „określenia używane do opisu skarżącego stowarzyszenia mogły mieć dla niego negatywne konsekwencje” (ale bez potrzeby określania zakresu i natury takich konsekwencji), to jednak uznał, że nie miało miejsca naruszenie gwarancji:

Trybunał powtórzył, że państwa są uprawnione do kontrolowania czy ruch lub stowarzyszenie, pod przykrywką spełniania celów religijnych nie prowadzi działań, które są szkodliwe dla ludności lub bezpieczeństwa publicznego. Trybunał zauważył, że w tamtym okresie wzrastająca liczba nowych ruchów religijnych i ideologicznych wywoływała konflikty i napięcia w społeczeństwie niemieckim, rodząc pytania zasadniczej wagi. Zaskarżone wypowiedzi i inne materiały wykazały Trybunałowi, że niemiecki rząd przez prowadzenie kampanii informacyjnej, którą uważał za użyteczną, dążył do rozstrzygnięcia palącej kwestii i próbował ostrzegać obywateli przed zjawiskami które uznawał za niepokojące,

180 *Alujer Fernandez i Caballero Garcia przeciwko Hiszpanii* (dec.).

181 *Metropolitan Church of Bessarabia (Kościół Metropolitalny Besarabii) i inni przeciwko Moldawii*, § 129.

182 Patrz też Ramowa Konwencja Ochrony Mniejszości Narodowych, artykuł 8: uznanie, że każda osoba należąca do mniejszości narodowej ma prawo do uczestniczenia w jego/jej religii lub przekonań jak również prawo do zakładania instytucji, organizacji i stowarzyszeń religijnych”.

183 *Manoussakis i inni przeciwko Grecji*, § 40; *Leela Forderkreis i inni przeciwko Niemcom*, § 93.

na przykład, pojawianie się licznych nowych ruchów religijnych i ich atrakcyjność dla młodych ludzi. Władze publiczne chciały dać ludziom możliwość zadbania o siebie, w razie konieczności, aby nie stawiali siebie lub innych w trudnej sytuacji jedynie z braku wiedzy.

Trybunał uważa, że prawo do prewencyjnej interwencji po stronie państwa jest zgodne z pozytywnymi obowiązkami Umawiających się Stron w myśl artykułu 1 Konwencji w celu zabezpieczenia praw i wolności osób pozostających w ich jurysdykcji. Obowiązki te odnoszą się nie tylko do naruszeń, które mogą wynikać z działań lub ich braku ze strony organów państwowych lub występujących w publicznych placówkach, ale także z ingerencji, które można przypisać osobom prywatnym w ramach jednostek niepaństwowych.

Analiza działań rządu w sporze wykazała również, że w żaden sposób nie zakazywał on skarżącemu stowarzyszeniu wolności uzewnętrzniania swojej religii czy przekonań. [Sądy krajowe] dokładnie przeanalizowały zaskarżane wypowiedzi i zakazały używania określeń „destrukcyjny” i „pseudoreligijny” a także insynuowania, że członkowie ruchu są poddani manipulacji, jako że narusza to zasadę religijnej neutralności państwa. Pozostałe określenia, takie jak „sekta”, „sekta młodzieżowa” czy „psychosekta”, nawet jeśli miały pejoratywne znaczenie, używane były w tamtym okresie w sposób niedyskryminujący dla jakiegokolwiek religii spoza

głównego nurtu. Trybunał następnie zauważył, że po rekomendacji zawartej w raporcie na temat „tak zwanych sekt i psychokultów”, że rząd powstrzymywał się od dalszego używania określeń typu „sekta” w swojej informacyjnej kampanii... W takich okolicznościach, Trybunał uznaje, że oświadczenia rządu..., przynajmniej w czasie kiedy były wypowiedzane, nie przekraczały granic tego, co w demokratycznym państwie można uznać za interes publiczny.

W takiej sytuacji „zważywszy na margines swobody pozostawiony władzom państwowym”, ingerencja została uznana za uprawnioną i proporcjonalną do spełnianych celów.¹⁸⁴

Nałożenie wymogu państwowej rejestracji samo w sobie nie jest niezgodne z wolnością myśli, sumienia i wyznania, ale państwo musi zachować pozycję ścisłej neutralności i być w stanie wykazać, że podstawy do wydania odmowy są słuszne. Sposób rejestracji musi jednak zabezpieczać przed nieskrępowaną swobodą uznania oraz unikać arbitralnego podejmowania decyzji.¹⁸⁵ Państwo musi z uwagą oceniać relatywną słuszność różnych przekonań.¹⁸⁶ W sprawie *Regionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i inni przeciwko Austrii* uznano naruszenie artykułu 9. Przez prawie 20 lat władze odmawiały przyznania osobowości prawnej Świad-

¹⁸⁴ *Leela Forderkreis i inni przeciwko Niemcom*, §§ 84-101.

¹⁸⁵ *Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii*, § 33.

¹⁸⁶ *Hasan i Chaush przeciwko Bułgarii* (Wielka Izba), §§ 84-89 w § 78.

kom Jehowy. Państwo argumentowało, że nie miała miejsca ingerencja w prawa skarżącego, jako że osobowość prawna została ostatecznie przyznana, a poszczególnym członkom nie zabraniano praktykowania wyznania pojedynczo; co więcej mogli oni sami założyć stowarzyszenie posiadające osobowość prawną zgodnie z prawem krajowym. Trybunał nie był przekonany:

Z jednej strony, okres jaki minął pomiędzy złożeniem wniosku o uznanie a przyznaniem osobowości prawnej jest znaczny, więc jest kwestią dyskusyjną, czy może on być traktowany jedynie jako okres oczekiwania na rozpatrzenie wniosku administracyjnego. Z drugiej strony, w tym czasie pierwszy skarżący nie miał osobowości prawnej, ze wszystkimi konsekwencjami związanymi z brakiem takiego statusu [osobowość prawna pozwala nabywać i zarządzać aktywami we własnym imieniu, posiadać zdolność prawną przed sądami i władzami, ustanawiać miejsca kultu, szerzyć swoje przekonania oraz produkować i rozprowadzać religijne materiały] ...Rozstrzygający nie jest również fakt, iż w okresie oczekiwania nie odnotowano żadnych przypadków ingerencji w życie wspólnotowe Świadków Jehowy oraz, że brak osobowości prawnej pierwszego skarżącego, jak oświadczyli skarżący, mógł być po części zrekomensowany przez prowadzenie stowarzyszeń pomocniczych. Zważywszy na znaczenie tego prawa Trybunał uważa, że władze państwowe mają obowiązek zapewnienia, by

czas oczekiwania przez skarżącego na przyznanie osobowości prawnej dla celów, o których mowa w artykule 9 Konwencji, był rozsądnie krótki. Trybunał uznaje, że podczas okresu oczekiwania przez pierwszego ze skarżących, brak osobowości prawnej mógł do pewnego stopnia być zrekomensowany poprzez tworzenie stowarzyszeń pomocniczych, które miały przymiot osobowości prawnej i, jak się wydaje, w działalność których władze państwowe nie ingerowały. Jednakże zważywszy na to, że prawo do samodzielnego funkcjonowania stanowi sedno gwarancji z artykułu 9 powyższe okoliczności nie mogą rekompensować przedłużającego się stanu odmowy przyznania osobowości prawnej pierwszemu skarżącemu.¹⁸⁷

Nawet w przypadkach, gdy państwo odwołuje się do bezpieczeństwa narodowego i integralności terytorialnej jako uzasadnienia dla odmowy rejestracji wspólnoty, wymagana jest właściwa ocena takich roszczeń; nieprecyzyjne spekulacje są niewystarczające. W sprawie *Metropolitan Community Church of New York i inni przeciwko Niemcom*, skarżący mieli zakaz gromadzenia się w celach religijnych i nie byli w stanie zapewnić sobie ochrony prawnej przed nękaniami/prześladowaniem czy ochrony dóbr kościoła. Pozwany rząd usiłował wykazać, że rejestracja w tych konkretnych okolicznościach sprawy mogłaby doprowadzić do destabilizacji państwa.

¹⁸⁷ *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i inni przeciwko Austrii*, §§ 87-99 (długi okres dla rozpatrzenia kwestii rejestracji Świadków Jehowy: naruszenie artykułu 14 i 9).

zacji zarówno Kościoła Ortodoksyjnego, jak również społeczeństwa jako całości, gdyż sprawa dotyczyła sporu pomiędzy rosyjskimi i rumuńskimi patriarchatami; co więcej, uznanie mogłoby mieć niekorzystny wpływ na terytorialną integralność i niepodległość państwa. Powtórnie zaznaczając wymóg neutralności państwa i jego rolę we wspieraniu wzajemnej tolerancji pomiędzy rywalizującymi grupami (raczej niż usuwanie przyczyn napięć przez eliminację pluralizmu), Trybunał w Strasburgu podkreślił, że artykuł 9 wyklucza możliwość, by państwo oceniało „słuszność religijnych przekonań i sposób ich wyrażania”. Należało również interpretować artykuł 9 wraz z gwarancjami artykułu 11 przeciw nieuprawnionej ingerencji państwa w wolność stowarzyszeń:

z tej perspektywy, prawo wiernych do wolności wyznania, które obejmuje prawo do uzewnętrzniania swojej religii razem z innymi, zakłada, że wierni mogą się swobodnie stowarzyszać bez arbitralnej ingerencji państwa.

Uznając, że skarżący kościół nie reprezentował nowego wyznania i uzależniając jego uznanie od woli innej władzy kościelnej, która uprzednio została uznana, obowiązek neutralności i bezstronności nie został spełniony. Trybunał uznał, że przeciwnie, brak jest dowodów na to, że kościół (jak twierdził pozwany rząd) był zaangażowany w działalność polityczną sprzeczną z mołdawską polityką społeczną lub jego własnymi celami religijnymi oraz, że uznanie przez państwo mogło stanowić zagrożenie dla jego bezpie-

czeństwa narodowego i integralności.¹⁸⁸ Podobnie w sprawie *Świadkowie Jehowy Moskwy przeciwko Rosji*, uznano, iż odmowa rejestracji stowarzyszenia religijnego i jego późniejsze rozwiązanie odbyły się bez ustalenia stosownych i wystarczających podstaw. Władze twierdziły, że organizacja ta rozbiła rodziny, podżęgała swoich wyznawców do popełniania samobójstwa lub odmowy opieki medycznej, naruszała prawa członków, rodziców, którzy nie byli Świadcami Jehowy i ich dzieci oraz, że zachęcała członków do odmowy wypełniania obowiązków prawnych. Jednakże, nie ustalono stosownej podstawy faktycznej dla tych zarzutów, a ograniczenia nałożone na członków nie różniły się zasadniczo od podobnych ograniczeń narzuconych przez inne religie na życie prywatne swoich wyznawców. W każdym razie, zachęcanie do powstrzymywania się od transfuzji krwi nawet w sytuacjach zagrożenia życia nie mogło uzasadniać tak daleko idących środków, gdyż prawo krajowe gwarantowało pacjentom wolność wyboru opieki medycznej.¹⁸⁹

Odmowa rejestracji społeczności religijnej może również nieść ze sobą konsekwencje przeszkód w egzekwowaniu swoich interesów w sądach. Kościoły mają również prawo do po-

188 *Metropolitan Church of Bessarabia (Kościół Metropolitalny Besarabii) i inni przeciwko Mołdawii*, §§ 101-142. Patrz też *Pentidis i inni przeciwko Grecji*, § 46 i *Moscow Branch of the Salvation Army przeciwko Rosji*, §§ 71-74.

189 *Jehovah's Witnesses of Moscow przeciwko Rosji*, §§ 170-182 (rozwiązanie spowodowało naruszenie artykułu 9 interpretowanego w świetle artykułu 11; a nieudana próba ponownej rejestracji oznaczała naruszenie artykułu 11 w świetle artykułu 9). Zob. też *Church of Scientology Moscow przeciwko Rosji* §§ 94-98 (naruszenie artykułu 11 w powiązaniu z artykułem 9).

siadania nieruchomości, a jakkolwiek ingerencja w te prawa może co do zasady stanowić podstawę do podnoszenia zarzutów z artykułu 1 Protokołu nr 1.¹⁹⁰ W sprawie *Canea Catholic Church przeciwko Grecji* orzeczenie sądów krajowych o odmowie uznania skarżącego kościoła za posiadający osobowość prawną zostało skutecznie zakwestionowane, gdyż Trybunał w Strasburgu uznał, że taka decyzja uniemożliwia kościołowi zarówno obecnie jak i w przyszłości prowadzenie jakichkolwiek sporów odnoszących się do prawa własności przed sądami krajowymi.¹⁹¹ W sprawie *Kościoła Metropolitalnego Besarabii i inni przeciwko Mołdawii*, zauważył również, że artykuł 9 musi być interpretowany w świetle artykułu 6 i jego gwarancji dostępu do rzetelnego postępowania sądowego w celu ochrony społeczności religijnej, jej członków i majątku. Zapewnienia rządu, iż wykazywał tolerancję dla kościoła i jego wiernych nie mogły zastąpić oficjalnego uznania, gdyż tylko ono dawało im prawo do obrony przed aktami zastraszania. Odmowa uznania kościoła miała takie skutki dla praw skarżących z artykułu 9, które nie mogły być uznane za konieczne w demokratycznym społeczeństwie.¹⁹² Musi więc istnieć prawo dostępu do sądu w celu określenia obywatelskich praw wspólnoty i zobowiązań w zakresie artykułu 6 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

190 Zob. np. *Holy Monasteries przeciwko Grecji*, §§ 54-66.

191 *Canea Catholic Church przeciwko Grecji*, §§ 40-42.

192 *Kościół Metropolitalny Besarabii (Metropolitan Church of Bessarabia) i inni przeciwko Mołdawii*, §§ 101-142 (majątek włączając pomoc humanitarną). Zob. też *Pentidis i inni przeciwko Grecji*, § 46.

Wymóg neutralności państwa: nadzór nad miejscami kultu

Regulowanie przez państwo organizacji religijnych może również obejmować takie środki jak restrykcje dotyczące pobytu przywódców religijnych¹⁹³ czy restrykcje nałożone na miejsca kultu o istotnym znaczeniu.¹⁹⁴ Należy upewnić się, że prawnie uzasadnione względy, które stanowią przesłankę dla takich środków, nie są użyte dla celów faworyzowania lub krępowania konkretnego wyznania. Program kontroli stanowi przykład środków wymaganych w interesie publicznym, które mogą być jednak wykorzystane w złej wierze. Na przykład w sprawie *Manoussakis i inni przeciwko Grecji*, prawo krajowe wymagało od organizacji religijnych uzyskania pozwolenia na używanie pomieszczeń w celach odprawiana kultu. Świadkowie Jehowy usiłowali uzyskać takie pozwolenie, ze skutkiem negatywnym, w wyniku czego zostali skazani za używanie miejsca kultu bez zezwolenia uznanych przez prawo władz. Trybunał

193 Zob. *El Majjaoui and Stichting Toubia Moskee przeciwko Holandii* (dec.) (odmowa pozwolenia na pracę dla potencjalnego imama spoza Unii Europejskiej: dopuszczalna; ale skreślona z listy skarg po przekazaniu sprawy do rozpoznania przez Wielką Izbę w następstwie wydania pozwolenia; *Nolan i K przeciwko Rosji*, §§ 61-79 (odmowa wydania pozwolenia dla misjonarza Zjednoczonego Kościoła (Unification Church) i jego syna ponownego wjazdu na tajny rozkaz służb bezpieczeństwa: naruszenie artykułu 9, bez konieczności orzekania z artykułu 14 razem z artykułem 9).

194 Np. *Chappell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*. Patrz też *Logan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.).

w Strasburgu uznał, że władze państwowe miały prawo podjąć środki konieczne do określenia czy czynności podjęte przez stowarzyszenie religijne były potencjalnie szkodliwe dla innych, ale nie dawało to państwu prawa ustalania zasadności samych przekonań czy środków wyrażania tych przekonań. W tym przypadku znaczenie miał również kontekst w jakim wniesiono skargę:

Prawo do wolności wyznania zagwarantowane w Konwencji wyłącza jakąkolwiek swobodę uznania po stronie państwa w określaniu czy religijne przekonania lub środki użyte do wyrażania takich przekonań są prawnie uzasadnione. Stosownie do tego Trybunał jest zdania, że wymóg autoryzowania przez władze [obowiązujący w prawie krajowym] jest zgodny z artykułem 9 Konwencji jedynie w takim zakresie, w jakim pozwala ministrowi ustalić czy formalne warunki określone w tych aktach prawnych są spełnione.

Wydaje się na podstawie dowodów i wielu innych spraw cytowanych przez skarżących, które nie zostały zakwestionowane przez rząd, że państwo używało przewidzianych [prawem krajowym] możliwości narzucenia sztywnych lub nadmiernie uciążliwych wymagań dotyczących praktykowania przekonań religijnych przez pewne nieortodoksyjne ruchy, zwłaszcza Świadków Jehowy. ... Rozległe orzecznictwo w tym zakresie wskazuje jasno na tendencję ze strony władz administracyjnych i kościelnych do używania przepisów

w celu ograniczenia działalności wyznań innych niż Kościół Prawosławny.

Pewne znaczenie miał również fakt, że w momencie, kiedy Trybunał wydawał wyrok, zezwolenie wciąż nie zostało wydane oraz to, iż miało ono zostać wydane nie tylko przez urzędników państwowych, ale również przez lokalnego biskupa. Trybunał zdecydował, że wyroku skazującego nie można było uznać za reakcję proporcjonalną.¹⁹⁵ Wymagana jest postawa ścisłej neutralności, a w związku z tym zaangażowanie w to postępowanie innej władzy kościelnej, cieszącej się uznaniem państwa, nie jest właściwe.

Sytuacje, w których rygorystyczne (lub wręcz zaporowe) warunki narzucane są na wyznawców określonych wyznań muszą być odróżniane od sytuacji, w których skarżący usiłuje zmodyfikować wynik decyzji planowych podjętych w obiektywny i neutralny sposób. W sprawie *Vergos przeciwko Grecji* skarżący dostał odmowę wydania pozwolenia na budowę domu modlitewnego dla społeczności na

¹⁹⁵ *Manoussakis i inni przeciwko Grecji*, §§ 44-53 w § 48. Zob. też *Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova" (Christian Association Jehovah's Witnesses) przeciwko Bułgarii* (zawieszenie rejestracji związku w następstwie aresztowań, rozpędzania spotkań organizowanych w miejscach publicznych i prywatnych oraz konfiskaty materiałów religijnych, uznana za dopuszczalną w myśl artykułów 6, 9-11 i 14), oraz (9 marca 1998) (ostateczna ugoda); *Instytut Księży Francuskich (Institute of French Priests) i inni przeciwko Turcji* (ugoda) (decyzja tureckich sądów o zarejestrowaniu działki należącej do Instytutu w imieniu organów państwowych, na podstawie tego, że Instytut nie kwalifikował się już jako organ religijny po wynajmie części nieruchomości na różne zajęcia sportowe: zabezpieczona ugoda po przyznaniu dożywotniej dzierżawy na rzecz księży reprezentujących Instytut).

swojej działce na podstawie tego, że plan zagospodarowania terenu nie zezwalał na budowę takich budynków oraz tego, że był on jedynym członkiem swojej religijnej wspólnoty w mieście. Władze odpowiedzialne za zagospodarowanie przestrzenne doszły do wniosku, że nie było społecznej potrzeby usprawiedliwiającej taką modyfikację planu, która zezwoliłaby na budowę domu modlitewnego. Określając tę ingerencję jako „konieczną w społeczeństwie demokratycznym”, Trybunał w Strasburgu uznał, że kryterium zastosowane przez władze krajowe, gdy rozważały wolność skarżącego do uzewnętrzniania swojej religii w stosunku do publicznego interesu racjonalnego planowania nie mogło zostać uznane za arbitralne. Uwzględniając margines swobody państwa w kwestiach planowania przestrzennego, interes publiczny nie powinien ustępować pierwszeństwa potrzebie uprawiania kultu przez pojedynczego członka wspólnoty religijnej, w przypadku, gdy w sąsiednim mieście był dom modlitewny spełniający potrzeby tej wspólnoty w regionie.¹⁹⁶

Wymóg neutralności państwa: ingerencja w wewnętrzne spory pomiędzy członkami wspólnoty religijnej

Sprawy, w których władze państwowe usiłowały ingerować w kwestie wewnętrznych sporów pomiędzy członkami wspólnoty religijnej ilustrują wzajemne oddziaływanie

¹⁹⁶ *Vergos przeciwko Grecji*, §§ 36-43.

pomiędzy wolnością wyznania a wolnością stowarzyszania się. Artykuł 9, interpretowany w świetle artykułu 11

obejmuje oczekiwanie, że [taka] społeczność będzie mogła działać pokojowo, wolna od arbitralnej ingerencji państwa.

a więc

jeśli państwo faworyzuje konkretnego lidera lub grupę w podzielonej wspólnocie religijnej albo usiłuje zmusić wspólnotę lub jej część do poddania się jednolitemu przywództwu wbrew swojej woli jest to ingerencja w wolność religii.¹⁹⁷

W każdym razie, pewien stopień napięcia jest nieuniknioną konsekwencją pluralizmu.¹⁹⁸ Dla ustalenia, czy miała miejsce „ingerencja” w prawa wiernych, którzy są niezadowoleni z rezultatu interwencji państwa nie jest istotny fakt, że mogą założyć nową organizację religijną.¹⁹⁹ Ingerencja w wewnętrzne spory pomiędzy grupami wiernych prawdopodobnie zostanie uznana za spełniającą prawnie uzasadniony cel zapobieżenia dezorganizacji i ochrony praw i wolności innych, ale chociaż pewna ilość regulacji może być konieczna do ochrony interesów i przekonań osób, władze państwowe muszą zadbać, aby spełniać swój obowiązek neutralności i bezstronności, jako że autonomia wspól-

¹⁹⁷ *Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii*, w § 73.

¹⁹⁸ *Agga przeciwko Grecji* (nr. 2), §§ 56-61.

¹⁹⁹ *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) i inni przeciwko Bułgarii*, §§ 122-160.

not religijnych stanowi podstawowy element społeczeństwa demokratycznego, w którym współistnieje kilka religii lub odłamów tej samej religii.²⁰⁰

W sprawie *Najwyższej Świętej Rady Wspólnoty Muzułmańskiej przeciwko Bułgarii*, Trybunał w Strasburgu miał orzec czy taka ingerencja spowodowana wysiłkami czynionymi przez władze państwowe rozwiązywania konfliktów wewnątrz muzułmańskiej wspólnoty religijnej była „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”. Trybunał uznał, że nie wykazano, by tak właśnie było:

Trybunał powtarza, że autonomiczna egzystencja wspólnot religijnych jest nieodzowna dla pluralizmu w społeczeństwie demokratycznym. Podczas gdy państwo musi podjąć działania w celu pogodzenia interesów różnych religii i grup religijnych, które współistnieją w społeczeństwie demokratycznym, ma również obowiązek pozostawania neutralnym i bezstronnym w pełnieniu funkcji regulatora i w swoich relacjach z różnymi religiami, odłamami i przekonaniami. Stawką jest tu zachowanie pluralizmu i właściwego funkcjonowania demokracji, której jedną z głównych cech jest możliwość rozwiązywania problemów państwa, choćby przykrych, poprzez dialog.

W niniejszej sprawie prawo i praktyka oraz działania władz zmusiły podzieloną społeczność do podporządkowania się jednolitemu przywództwu wbrew woli dru-

giej grupy. W rezultacie jedna z nich była faworyzowana, a inna wyłączona i pozbawiona możliwości zarządzania sprawami i mieniem części wspólnoty, która ją wspierała.... Rząd nie określił, dlaczego w tej sprawie cel przywrócenia legalności i usunięcia niesprawiedliwości nie mógł być osiągnięty przy użyciu innych środków, bez zmuszania podzielonej wspólnoty do poddania się pojedynczemu przywództwu.

Konieczność takich kroków nie została więc dowiedziona. Pewne znaczenie w tej sprawie miał również fakt, iż środki nie okazały się skuteczne, jako że konflikty we wspólnocie nie zakończyły się. Podczas, gdy władze posiadały pewien „margines swobody” w określaniu, jakie środki należy wykorzystać, w tym przypadku poza owe granice swobody wykroczyły. Dlatego też ingerencja władz stanowiła naruszenie artykułu 9.²⁰¹

Podejmowanie przez władze państwowe środków w celu zapewnienia, aby wspólnota religijna pozostała lub była poddana jednolitemu przywództwu jest trudne do usprawiedliwienia w przypadku, gdyby zostało zakwestionowane, nawet wtedy, gdy działanie to jest rzekomo podjęte w interesie porządku publicznego. Odpowiedzialność władz za promowanie pluralizmu i tolerancji jest z pewnością ważniejsza od innych argumentów opartych na dobrym zarządzaniu lub znaczeniu zapewnienia efektywnego duchowe-

²⁰¹ *Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii*, §§ 93-99 w §§ 93-95

²⁰⁰ *Miroiubovs i inni przeciwko Lotwie*, §§ 82-96.

go przywództwa. W sprawie *Serif przeciwko Grecji* skarżący został wybrany muftim, muzułmańskim przywódcą religijnym i zaczął sprawować swój urząd. Nie dopełnił jednak warunku powiadomienia o tym władz państwowych, w wyniku czego zostało przeciwko niemu wszczęte postępowanie karne za uzurpowanie funkcji duchownego „znanej religii”, mając na względzie ochronę ze strony władzy innego muftiego, który zapewnił sobie oficjalne uznanie władz. Trybunał w Strasburgu uznał, że skazanie miało uprawniony cel ochrony porządku publicznego. Nie był jednak przekonany co do tego, że skazania takiego wymagała pilna potrzeba społeczna. Nie było przypadków lokalnego zakłócania spokoju, a ryzyko, że spór doprowadzi do międzypaństwowych problemów dyplomatycznych, jak sugerował rząd, było niewielkie. W każdym razie, rolą państwa w takich przypadkach jest bardziej promowanie pluralizmu, niż próba jego eliminacji:

Chociaż Trybunał uznaje, że możliwe jest pojawienie się napięć w sytuacjach, gdy religijna lub jakakolwiek inna wspólnota jest podzielona, uznaje to za jedną z nieuniknionych konsekwencji pluralizmu. Rolą władz w takich okolicznościach nie jest usuwanie przyczyny napięcia przez eliminację pluralizmu, ale zabezpieczanie wzajemnej tolerancji rywalizujących ze sobą grup.²⁰²

Podobna sytuacja zaistniała w sprawie *Agga przeciwko Grecji* (nr 2). Skarżący został wybrany do pełnienia funkcji muftiego przez wiernych w meczecie. Wynik wyborów został

anulowany przez urzędników państwowych, którzy następnie powołali innego muftiego na ten urząd. Skarżący odmówił ustąpienia z urzędu w wyniku czego, podobnie jak w sprawie *Serif*, został skazany za uzurpowanie funkcji duchownego „uznanej religii”. W tym przypadku również uznano, że ingerencja miała uprawniony cel zachowania porządku publicznego. Zastosowanie sankcji karnych również było przewidywalne. Trybunał w Strasburgu również tu nie był jednak przekonany, że ingerencja ta była „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”. Nie było pilnej potrzeby społecznej do ingerencji. Zdaniem Trybunału, „ukarania wyłącznie za przyjęcie na siebie roli lidera religijnego grupy, która z własnej woli go popierała, nie można było uznać za zgodne z wymaganiami politycznego pluralizmu w społeczeństwie demokratycznym”. Chociaż prawo krajowe uznaje, że religijni przywódcy mają prawo do wykonywania pewnych prawnych i administracyjnych obowiązków państwa (a skoro działania religijnych duchownych mają wpływ na stosunki prawne/skutki prawne, interes publiczny może rzeczywiście usprawiedliwiać środki podjęte w celu ochrony osób przed oszustwem), niniejszy przypadek nie wskazywał, że skarżący usiłował korzystać z tych funkcji. Co więcej, skoro napięcia są nieodłączną konsekwencją pluralizmu, w demokracji państwo nigdy nie powinno usiłować poddawać społeczności religijnej ujednoliconemu przywództwu przez faworyzowanie konkretnego przywódcy.²⁰³

²⁰² *Serif przeciwko Grecji*, §§ 49-54.

²⁰³ *Agga przeciwko Grecji* (nr. 2), §§ 56-61.

Powiązane gwarancje zawarte w Konwencji, mające wpływ na swobodne korzystanie z wolności sumienia lub przekonań

Właściwym jest również przedyskutowanie, aczkolwiek skrótowe, powiązanych rozważań dotyczących religii i przekonań, które pojawiły się na tle innych przepisów Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Podkreślano znaczenie przepisów, takich jak art. 6 i art. 11, w odniesieniu do zbiorowego aspektu wolności wyznania. Również inne gwarancje mają pewien wpływ na korzystanie ze swobody myśli, sumienia i wyznania. W szczególności mogą pojawiać się problemy związane z zakresem praw rodziców w odniesieniu do publicznej edukacji pod rządami art. 2 protokołu nr 1, zaś ograniczenia swobodnego wyrażania uczuć religijnych przez wspólnoty religijne mogą pojawiać się w kontekście art. 10. Co więcej, należy również pamiętać o znaczeniu zakazu dyskryminacji z art. 14 dla korzystania z praw zawartych w Konwencji. Poniższe uwagi mogą jedynie służyć jako wprowadzenie do tych dodatkowych zagadnień.

Przekonania religijne i edukacja: artykuł 2 protokołu nr 1

Pod rządami art. 2 Protokołu nr 1 mogą pojawiać się kwestie dotyczące respektowania przekonań religijnych rodziców w edukacji ich dzieci. Stanowi on najpierw, że „nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki”, a następnie, iż „wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi”. Prawo do respektowania przekonań religijnych i filozoficznych jest przynależne rodzicom dziecka, nie zaś samemu dziecku²⁰⁴ lub szkole czy stowarzyszeniu religijnemu.²⁰⁵ Jednakże obowiązek przestrzegania tych „przekonań” rodziców, jest podrzędny w stosunku do głównego prawa dziecka do nauki, a zatem przepis ten nie może być odczytywany w taki sposób, że

²⁰⁴ Eriksson przeciwko Szwecji, § 93.

²⁰⁵ Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools i Ingrid Jordebo przeciwko Szwecji (dec.).

nakłada obowiązek wypełniania żądań rodziców, na przykład, aby dziecko zostało zwolnione z obowiązku przyścia do szkoły w sobotę z przyczyn religijnych,²⁰⁶ nie mówiąc już o żądaniu, aby dziecko w ogóle nie chodziło do szkoły, lecz odbierało naukę w domu.²⁰⁷

W kontekście tego przepisu „edukacja” oznacza „cały proces, w którym, w każdej społeczności, dorośli starają się przekazać młodym ich przekonania, kulturę i inne wartości”. „Przestrzeganie” oznacza więcej niż zwykłe „uznawanie”, czy nawet wzięcie pod uwagę przekonań rodzica, a „nakłada na część Państwa obowiązki pozytywne”.²⁰⁸ „Przekonania religijne i filozoficzne” to o wiele więcej niż wiara. Zatem kwestia środków dyscyplinujących nie może być tak po prostu pominięta jako kwestia stricte wewnętrzna. W sprawie *Campbell i Cosans* przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, gdzie rodzice uczniów protestowali przeciwko stosowaniu kar cielesnych, Trybunał w Strasburgu uznał, że poglądy skarżących spełniały kryterium przekonań filozoficznych przez to, że odnosiły się do „znaczącego i istotnego aspektu życia i zachowania człowieka, a konkretnie integral-

ności osoby ludzkiej”. Zatem nieprzestrzeganie przez Państwo tych przekonań naruszyło gwarancje, gdyż „nałożenie kar dyscyplinarnych jest integralną częścią procesu, poprzez który szkoła stara się osiągnąć cel dla którego została powołana, włączając w to rozwój i kształtowanie charakteru oraz władz umysłowych swych uczniów”.²⁰⁹

Takie „przekonania filozoficzne” co do ustalania i wykonywania programu nauczania mogą pojawiać się w kontekście jego określenia i realizacji, ale interes państwa przejawiający się w tym, że pewne informacje - również te natury religijnej lub filozoficznej- stanowią część szkolnego planu nauczania, może przeważać nad przekonaniem rodziców w tym zakresie.²¹⁰ Co więcej, jak podkreśliła Wielka Izba w sprawie *Lautsi i inni przeciwko Włochom*, organizacja edukacji i nauczania może odzwierciedlać tradycje historyczne i dominujące wyznanie religijne. Na przykład wymóg obecności krucyfiksu w salach szkolnych, jako nadający większości religijnej „przeważającą widoczność”, nie może sam z siebie oznaczać indoktrynacji, jako że krucyfix jest generalnie biernym symbolem, którego wymowa nie może być porównywana z pogadankami dydaktycznymi lub uczestnictwem w czynnościach religijnych. Wniosek ten był poparty faktem, że program nauczania nie zawierał żadnego obowiązkowego nauczania o chrześcijaństwie i były wyraż-

206 *Martins Casimiro i Cerveira Ferreira przeciwko Luksemburgowi* (dec.).

207 *Konrad i inni przeciwko Niemcom* (dec.) (zaprzeczenie prawa do nauczania w domu chrześcijańskim rodzicom, którzy sprzeciwiali się prywatnej lub publicznej edukacji z powodu edukacji seksualnej, nauce bajek oraz przemocy wśród uczniów: niedopuszczalna).

208 *Campbell i Cosans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 33 i 37; *Valsamis przeciwko Grecji*, § 27.

209 *Campbell i Cosans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 33-37 w § 36.

210 *Sluijs przeciwko Belgii*.

ne próby wprowadzenia zrozumienia dla innych wierzeń oraz promocji tolerancji do innych przekonań.²¹¹

Istotą tej gwarancji jest „zabezpieczenie pluralizmu i tolerancji w edukacji publicznej i zakaz indoktrynacji”.²¹² Jednakże, o ile nie ma indoktrynacji, decyzje w takich kwestiach jak miejsce przyznane religii jest objęta marginesem swobody władzy krajowej. W sprawie *Kjeldsen, Busk, Madsen i Pedersen przeciwko Danii* rodzice protestowali przeciwko edukacji seksualnej ich dzieci. W najważniejszej części tego orzeczenia, które zawiera wskazówki co do sposobów rozwiązywania konfliktów pomiędzy Państwem, uczniami i ich rodzicami, Trybunał w Strasburgu rozgraniczył przekazywanie wiedzy, nawet mającej wprost lub pośrednio charakter religijny lub filozoficzny, a nauczaniem, którego celem jest wpajanie poszczególnych wartości lub filozofii, z którą nie zgadzają się rodzice. Przepis nie pozwala rodzicom „na opór przeciwko włączeniu takiego nauczania lub edukacji do programu nauczania, gdyż w przeciwnym wypadku całe zinstytucjonalizowane nauczanie obarczone byłoby ryzykiem okazania się całkowicie nierealnym”, gdyż większość przedmiotów szkolnych zawiera „pewne filozoficzne cechy lub wpływy”. Szkoła musi jednak zapewnić, że edukacja, której dostarcza poprzez spo-

sób nauczania i instruowania, przekazuje informacje i wiedzę „w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny”. Kluczowa gwarancja skierowana jest przeciwko państwu dążącemu do „celu indoktrynacji, który może być uznany za nieprzestrzeganie religijnych lub filozoficznych przekonań rodziców”, będąc „granica, której nie wolno przekroczyć”.²¹³

Stwierdzenie czy doszło do takiej sytuacji będzie wymagało starannej oceny. W sprawie *Folgero i inni przeciwko Norwegii* (Wielka Izba) (choć niewielką większością głosów) orzekła, że wprowadzenie nowych zasad nauczania religii i filozofii w szkołach podstawowych naruszyło prawa rodziców. Nowy program nauczania wymagał położenia większego nacisku na religię chrześcijańską, chociaż inne wiary również miały być omawiane na lekcjach. Miało również zostać ograniczone prawo rodziców do wycofania dziecka z lekcji; w przeszłości rodzic mógł wycofać swe dziecko z lekcji chrześcijaństwa. Dla większości Trybunału nacisk na wiedzę o chrześcijaństwie nie był sam w sobie niedopuszczalny, zważywszy na znaczenie chrześcijaństwa dla historii i tradycji kraju. Jednakże rzekomy cel programu nauczania, polegający na pomocy w dostarczeniu chrześcijańskiego i moralnego wychowania, aczkolwiek we współpracy z domem, sugerował, że różnica pomiędzy chrześcijaństwem a innymi wyznaniem miała charakter nie tylko ilościowy, ale też jakościowy. To z kolei stawiało pod znakiem zapytania oficjalny cel programu nauczania, polega-

211 *Lautsi i inni przeciwko Włochom* [Wielka Izba], §§ 62-77 w § 71 (brak naruszenia artykułu 2 Protokołu Nr. 1, bez osobnego rozpatrywania z artykułu 9, jako, że artykuł 2 Protokołu Nr. 1 jest *lex specialis* w tym zakresie).

212 *W. i D.M., M. i H.I. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*. Patrz też *C.J., J.J i E.J. przeciwko Polsce i Bernard i inni przeciwko Luksemburgowi*.

213 *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen przeciwko Danii*, § 53.

jący na zwalczaniu sekciarstwa i promowaniu pluralizmu i wzajemnego zrozumienia. W tej sytuacji państwo musiało wykazać, że przekonania rodziców były należycie chronione. Większość Trybunału uznała, że te nowe zasady nie wypełniały wymogów określonych w art. 2 protokołu nr 1. Rodzice nie tylko powinni być wcześniej poinformowani o planie zajęć, po to by mogli się z nim zapoznać i wskazać, który aspekt nauczania jest w zgodzie z ich przekonaniem, ale także wymóg, by każdy wniosek o wycofanie ucznia z nauczania był poparty rozsądnymi powodami niósł ze sobą ryzyko, że rodzice będą zmuszeni do ujawnienia swoich przekonań religijnych lub filozoficznych w zakresie, który nie mógł być zaakceptowany. Co więcej, szkoła miała uzyskać uprawnienie do odpowiedzi na prośbę rodziców o wycofanie ucznia z nauczania poprzez wycofanie ucznia jedynie z danych zajęć, a nie z całej lekcji. Wszystko to zatem wspierało wniosek, że nowe zasady były wysoce skomplikowane i mogły zniechęcać rodziców do składania wniosków o wycofanie ucznia z nauczania.²¹⁴

Kwestie związane z edukacją mogą się pojawiać w ramach rozważania zakresu art. 9, jednak wpływ orzecznictwa powstałego na gruncie art. 1 Protokołu nr 1 co do oddalania skarg jest oczywisty. Wymóg uczęszczania na zajęcia dotyczące wiedzy o moralności i społeczeństwie, o ile nie

214 *Folgero i inni przeciwko Norwegii* [Wielka Izba], §§ 85-102. Zob. też *Hasan i Eylem Zengin przeciwko Turcji*, §§ 58-77 (program nauczania religijnej kultury i etyki nie spełniał kryteriów obiektywności i pluralizmu oraz ograniczał możliwość wyłączenia na podstawie instrukcji: naruszenie).

ma podejrzenia indoktrynacji, nie daje podstaw do stwierdzenia naruszenia art. 9.²¹⁵ Co więcej, wprowadzie odmowa zapewnienia generalnego zwolnienia z obowiązku chodzenia do szkoły w soboty z uwagi na przekonania religijne syna skarżących, będących Adwentystami Dnia Siódmego, mogłaby być rozważana jako ingerencja w uzewnętrznianie przekonań, jednak nie znaleziono generalnego zwolnienia, które by odmiennie wpłynęło na prawo dziecka do edukacji; prawo, które przeważało nad prawem rodziców do tego, by wziąć pod uwagę ich przekonania religijne.²¹⁶

Wolność wypowiedzi i myśli, sumienia i przekonań: artykuł 10

W niektórych sprawach rozważano do jakiego stopnia ograniczenia wolności wyrażania opinii w aspekcie myśli, sumienia i wyznania pokrywają się z gwarancjami wolności wyrażania opinii z art. 10. Korzystanie z tego prawa przez grupy lub jednostki, starające się przekonać innych, często mogą być lepiej rozpatrywane w ramach gwarancji z art. 10, chyba, że w oczywisty sposób zawierają „uzewnętrznienie” przekonań.²¹⁷ Na przykład, ograniczenia wysokości wydatków, jakie mogą powstać w czasie wyborów, zostały skutecznie zaskarżone przez działacza antyaborcyjnego

215 *Bernard i inni przeciwko Luksemburgowi*.

216 *Martins Casimiro i Cerveira Ferreira przeciwko Luksemburgowi* (dec.).

217 Patrz omówienie *Arrowsmith przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, powyżej na str. 22-23.

go, jako nieproporcjonalne ograniczenie wolności wyrażania opinii.²¹⁸ Co więcej, wolność wyrażania opinii mających co do zasady charakter komercyjny, może być ograniczona, jeśli jest to potrzebne do ochrony społeczeństwa przed wprowadzającymi w błąd twierdzeniami.²¹⁹

Trudniejszą sprawą, dotyczącą agitacji religijnej była sprawa *Murphy przeciwko Irlandii*, w której odmowa pokazywania spotu telewizyjnego, będącego religijną agitacją została zaskarżona na podstawie art. 9 oraz 10 konwencji. O ile skarżący zgodził się, że art. 10 zezwala na ograniczenia wyrażania opinii religijnych, które mogłyby obrażać uczucia religijne innych, podnosił jednak, że jednostka nie jest chroniona przed byciem narażonym na poglądy religijne tylko dlatego, że nie zgadzają się one z jej własnymi. Dla Trybunału w Strasburgu odmowa od początku dotyczyła regulacji sposobów ekspresji skarżącego, a nie jego uzewnętrzniania poglądów religijnych, toteż skargę oddalono na podstawie art. 10. Władze państwowe są w znacznie lepszej sytuacji niż sąd międzynarodowy, aby zdecydować czy dane działanie było konieczne do uregulowania wolności wypowiedzi w odniesieniu do kwestii, które mogą urazić intymne przekonania wewnętrzne. Ten „margines oceny” był zwłaszcza odpowiedni w odniesieniu do wolności wypowiedzi co do religii

gdyż to, co może spowodować poważną obrazę osób o danych przekonaniach religijnych, będzie się znacząco różniło w zależności od czasu i miejsca, zwłaszcza w epoce charakteryzującej się coraz to szerszym wachlarzem wiar i przekonań.

W konsekwencji Trybunał przyjął, że pozwane państwo miało prawo uznać, że odczucia w społeczeństwie irlandzkim były tak szczególnego rodzaju, że nadawanie jakichkolwiek reklam religijnych mogłoby być odebrane jako obraza. Same sądy krajowe zauważyły, że religia była kwestią dzielącą społeczeństwo i że wierzący Irlandczycy raczej należeli do jednego kościoła, zatem agitacja religijna z innego kościoła mogła być uznana za obrażającą ich uczucia i powodować podejrzenia o prozelityzm oraz że władze państwowe były uprawnione do przyjęcia, że irlandzcy obywatele czuliby się urażeni przez odbieranie agitacji dotyczącej takiej kwestii w swych domach. Także dla Trybunału w Strasburgu, istotne było to, że zakaz obejmował jedynie media audiowizualne - środek komunikacji, który ma „bardziej bezpośredni, inwazyjny i przemożny wpływ”. Skarżący mógł nadal agitować zarówno w lokalnych, jak i ogólnokrajowych gazetach oraz zachował te same prawa, jakie miał każdy inny obywatel, aby występować w programach dotyczących kwestii religijnych, spotkaniach publicznych i innych zgromadzeniach. Były to zatem bardzo „istotne powody” uzasadniające na podstawie art. 10 zastosowanie blankietowego zakazu nadawania agitacji reli-

218 *Bowman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 35-47.

219 *X and Church of Scientology przeciwko Szwecji*.

gijnej.²²⁰ Z takich spraw jasno wynika, że nadzwyczaj istotnym jest kontekst, w jakim ma miejsce wypowiedź. W tej sprawie kanałem komunikacji była telewizja. Można jednak przyjąć, że sprawa ta należy do kategorii spraw, w których „margines oceny” został przyjęty wyjątkowo szeroko, ponieważ sąd międzynarodowy powinien być nadzwyczaj wyczulony na powstrzymywanie się od kwestionowania wewnętrznych ustaleń w szczególnie delikatnych kwestiach. Z drugiej strony można zarzucić, że powyższe orzeczenie nie propaguje wartości pluralizmu i otwartości.

Kwestią pokrewną jest zakres, do jakiego władze państwowe mogą podejmować działania przeciwko wypowiedziom po to, by chronić odczucia religijne wyznawców danej wiary poprzez zakaz lub karanie pokazywania materiałów obraźliwych lub obrażających, które mogłyby zniechęcić wiernych od praktykowania lub wyznawania przez nich swej religii, poprzez ośmieszenie. Zakres gwarancji wolności wypowiedzi z art. 10 zawiera także pojęcia „obrażania, szokowania lub przeszkadzania”²²¹ i w każdym wypadku utrzymanie pluralistycznego społeczeństwa wymaga jednocześnie od wiernych akceptacji tego, że sami będą obiektem krytyki oraz propagowania idei, które wprost negują ich wiarę. Jednakże obraźliwe wypowiedzi, których zamiarem lub prawdopodobnym skutkiem będzie wzniecenie negatywnych odczuć w stosunku do pewnej części społeczeń-

stwa- tzw. „mowa nienawiści”- nie ma szans na uzyskanie ochrony, zwłaszcza w świetle art. 17 Konwencji, który zakazuje nadużycia praw. Trudno jest jednak postawić granicę pomiędzy obraźliwą wypowiedzią, a taką, którą jest jedynie niepopularna. Długotrwała kampania upokarzania ze strony osób prywatnych lub organizacji może spowodować odpowiedzialność państwa,²²² ale z drugiej strony, uzasadnionym jest, by jednostki mogły krytykować grupy religijne, zwłaszcza jeśli krytyka ta dotyczy działalności potencjalnie niebezpiecznej oraz jest czyniona na forum publicznym, na którym kwestie dotyczące interesu publicznego winny być omawiane swobodnie.²²³ Trybunał w Strasburgu uznał, że pokojowe korzystanie z praw przysługujących na podstawie art. 9 przez wyznawców wierzeń religijnych może co najmniej uzasadniać reakcję państwa na rozpowszechnianie opinii, które, w stosunku do obiektu czci, są niepotrzebnie obraźliwe i bluźniercze. Niezbędne jednak będzie ostrożne ustawienie granicy, aby cel pluralizmu nie został stłamszony przyjętymi środkami. Na przykład w sprawie *Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii* władze przejęły i skonfiskowały film wyśmiewający wiarę rzymskokatolicką. Dokonując wykładni gwarancji wolności wypowiedzi zawartych w art. 10, Europejski Trybunał Praw Człowieka przyznał, że władze krajowe rzeczywiście mogły uznać za konieczne podjęcie czynności w celu ochrony wyznawców re-

220 *Murphy przeciwko Irlandii*, w § 67.

221 *Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, w § 49.

222 *Church of Scientology i 128 jego członków przeciwko Szwecji* (dec.).

223 *Patz Jerusalem przeciwko Austrii*, §§ 38-47.

ligii przeciwko „prowokującym przedstawieniom obiektów kultu religijnego”, jeśli stanowiły one „złośliwe pogwałcenie ducha tolerancji, który również musi być cechą społeczeństwa demokratycznego”. Istotą było bliskie powiązanie art. 9 z art. 10:

Jeśli ktoś decyduje się skorzystać z prawa okazywania swej wiary, niezależnie od tego czy jest członkiem większości czy mniejszości religijnej, nie może zasadnie oczekiwać, że będzie całkowicie zwolniony z wszelkiej krytyki. Musi tolerować i zaakceptować zaprzeczenie jego wierzeń, a nawet propagowanie przez innych doktryn wrogich jego wierze. Jednakże sposób, w jaki spierają się lub wzajemnie sobie przeczą wiary i doktryny może stanowić podstawę odpowiedzialności państwa, a konkretnie jego odpowiedzialność za zapewnienie korzystania z praw zagwarantowanych w art. 9 przez wyznawców wiary i zwolenników doktryn. W rzeczywistości, w ekstremalnych wypadkach, może dojść do tego, że skutek specyficznych metod sprzeciwiania się lub zaprzeczania wierze, może dojść do zaprzestania przez wiernych korzystania z wolności wyznawania i okazywania swych uczuć religijnych.²²⁴

Podobnie w sprawie *Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* Trybunał w Strasburgu oddalił skargę wniesioną na podstawie art. 10, dotyczącą odmowy licencjonowania nagrania video uważanego przez władze krajowe za

bluźniercze, opartą na tym, że nie jest zasadnym oczekiwanie, że ingerencja w wolność wypowiedzi może być uznana za usprawiedliwioną ochroną praw chrześcijan.²²⁵ Sprawy te uzasadniają przyjęcie poglądu, że państwo ma prawo podjęcia czynności przeciwko wypowiedziom, które są niepotrzebnie obraźliwe. W obu sprawach większe znaczenie miał sposób wyrażenia opinii niż to, jakie te opinie w swej istocie były. Inne sprawy, które dotyczyły komentarzy społecznych²²⁶ czy dyskusji na temat roli przywódców religijnych²²⁷ w czasie wydarzeń historycznych, zaowocowały większą ochroną przyznaną wypowiedziom. Jednak-

²²⁵ *Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 60. Zob. też *I.A. przeciwko Turcji*, §§ 21-32 (skazanie prowadzące do niewielkiej kary za bluźnierstwo w publikacji badającej kwestie filozoficzne i teologiczne, ale zawierającej zniesławiający atak na proroka Mahometa: brak naruszenia artykułu 10, gdyż pomimo silnego przywiązania do świeckości w Turcji, uzasadnione było uznanie przez praktykujących muzułmanów, że ta praca stanowiła nieuzasadniony i obraźliwy atak na nich).

²²⁶ Zob. np. *Vereinigung Bildender Künstler przeciwko Austrii*, §§ 26-39 (w § 8: obraz, o którym mowa „przedstawiał kolaż różnych osób publicznych, takich jak Matka Teresa, austriacki kardynał... i były przewodniczący Austriackiej Partii Wolności (Austrian Freedom Party)...w pozycjach seksualnych”, i w § 33: „satyra jest formą artystycznego wyrazu i społecznego komentarza, a przez swoją nieodłączną cechę przesady i zniekształcania rzeczywistości, naturalnie dąży do prowokacji i wzbudzania emocji”).

²²⁷ *Giniewski przeciwko Francji*, §§ 43-56 (skazanie za oczernianie chrześcijan, zwłaszcza katolików, za publikację artykułu krytycznego wobec encykliki papieskiej i roli Kościoła rzymskokatolickiego w Holokauście: naruszenie, jako, że artykuł został napisany przez dziennikarza i historyka oraz dotyczył kwestii niezaprzeczalnego interesu publicznego, a nie miał na celu ataku religijnych przekonań jako takich, lecz ograniczał się do krytyki pozycji papieża).

²²⁴ *Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii*, w §§ 56 i 57.

że taka sprawa jak opisana wyżej *Murphy przeciwko Irlandii* może tworzyć wrażenie popierania restrykcji swobody wypowiedzi, nawet tam, gdy trudno byłoby uznać, że nastąpiło jakiekolwiek przekroczenie prawa, a jedynie zwykłe stwierdzenie, że istnieje inna religia, lub inna interpretacja wierzeń religijnych.²²⁸ Nie wszystkie wypowiedzi uważane za obraźliwe, szokujące lub niepokojące wrażliwość społeczności religijnych mogą (powinny) znajdować się poza ochroną z art. 10.²²⁹ Co do zasady, wydaje się, że każda ochrona udzielana na podstawie art. 9 powinna być ograniczona do „złośliwego naruszenia ducha tolerancji”. Na przykład w sprawie *Klein przeciwko Słowacji* skazanie dziennikarza za zniesławienie najwyższego w Słowacji przedstawiciela kościoła rzymskokatolickiego, a przez to ubliżenie grupie ludności z uwagi na ich rzymskokatolicką wiarę, zostało uznane za naruszające art. 10. Dziennikarz ten napisał artykuł krytykujący arcybiskupa za próbę wstrzymania dystrybucji filmu z uwagi na jego bluźnierczy charakter i silną obrazowość konotacji seksualnych; artykuł zawierał również aluzje do domniemanej współpracy arcy-

228 Patrz wyżej str. 71.

229 Patrz *Kościół Sjentologiczny (Church of Scientology) i jego 128 członków przeciwko Szwecji* (dec.); *Paturel przeciwko Francji*, §§ 31-51 (skazanie za oczernienie przez Świadka Jehowy anty-sekciarskiego stowarzyszenia: naruszenie artykułu 10, fragmenty uznane za obraźliwe były bardziej sądami wartościującymi opartymi na wystarczających podstawach faktycznych niż rozważaniami co do faktów); oraz *Aydın Tatlav przeciwko Turcji*, §§ 21-31 (zdecydowana krytyka religii, ale nie obraźliwy atak na muzułmańską wiarę: sankcje stanowiły naruszenie artykułu 10).

biskupa z reżimem komunistycznym. Jednakże, pomimo, iż opinie były ostro sformułowane, zostały one opublikowane w tygodniku o raczej ograniczonym zakresie dystrybucji, a artykuł odnosił się jedynie do arcybiskupa i ani nie naruszał nadmiernie prawa wiernych do wyrażania i uprawiania swej wiary, ani nie oczerniał ich wierzeń.²³⁰

Kwestia leczenia medycznego: artykuł 8

Sądy krajowe od czasu do czasu spotykają się sytuacją sprzeciwu z uwagi na sumienie lub wiarę przeciwko niezbędnemu leczeniu (na przykład przeciwko transfuzji krwi). Większość systemów prawnych uznaje i respektuje absolutne prawo osoby dorosłej, niecierpiącej na schorzenie umysłowe, do podejmowania decyzji dotyczących leczenia medycznego, w tym prawo do podjęcia lub odmowy podjęcia leczenia, nawet w wypadku, gdyby odmowa podjęcia leczenia powodowała zagrożenie życia. Podobnie, ta zasady autonomii lub samo-określenia znajduje odzwierciedlenie w art. 8. „W kwestii leczenia medycznego, odmowa podjęcia danego leczenia może, w nieunikniony sposób, doprowadzić do fatalnych skutków, jednakże nałożenie obowiązku leczenia medycznego bez zgody sprawnego umysłowo, dorosłego pacjenta, ingerowałaby w jego integralność fizyczną w sposób, który mógłby naruszać prawa zagwarantowane w art. 8 §1 Konwencji”.²³¹ Do tego za-

230 *Klein przeciwko Słowacji*, §§ 45-55.

231 *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* w § 83.

tem momentu, indywidualne podejmowanie decyzji w oparciu o własne przekonania lub sumienie wydaje się nienaruszone. Artykuł 8 zawiera także prawo rodziców do wykonywania władzy rodzicielskiej, łącznie z prawem z prawem podejmowania decyzji co do wychowywania dzieci, w tym także podejmowania decyzji co do sposobu leczenia medycznego.²³² Wprawdzie orzecznictwo nie poświęciło wiele uwagi powyższemu zagadnieniu, jednakże owa zasada zdaje się sugerować, że władza ta musi być ograniczona przez ochronę i dobro dzieci, w szczególności, gdy istnieje zagrożenie życia oraz gdy przeciwstawne czynniki (a w szczególności pozytywny obowiązek państwa do działań na rzecz ochrony życia) mają istotne znaczenie. Podobnie miałyby się rzecz w wypadku interwencji państwa na rzecz dorosłych, których stan zdrowia sprawia, że są szczególnie podatni na bezprawną presję, bądź też, którzy nie mogą być uważani za w pełni zdolnych do podjęcia decyzji dotyczących ich leczenia.²³³

232 Zob. *Nielsen przeciwko Danii*, w § 61: „Życie rodzinne w tym znaczeniu, a zwłaszcza prawa rodziców do korzystania z władzy rodzicielskiej wobec ich dzieci, z należytych uwzględnieniem ich obowiązków rodzicielskich, jest uznawane i chronione przez Konwencję, a w szczególności artykuł 8. W rzeczy samej, korzystanie z praw rodzicielskich stanowi fundamentalny element życia rodzinnego”.

233 Patrz też *Kokkinakis przeciwko Grecji*, sprawa omówiona na str. 49-50, powyżej; i *Keenan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 88-101. Ale patrz też *Riera Blume i inni przeciwko Hiszpanii*, §§ 31-35, (skarga, że „deprogramujące działanie” stanowiło naruszenie artykułu 9, nie rozpatrywana ze względu na uznanie naruszenia artykułu 5).

Uznawanie przez państwo decyzji organów kościelnych: artykuł 6

Od czasu do czasu Trybunał w Strasburgu rozważa kwestie wynikające z wykonywania na drodze cywilnej decyzji organów kościelnych, dotyczące stosowania gwarancji prawa do rzetelnej rozprawy z art. 6. Badając tego rodzaju zagadnienia Trybunał będzie stosował ogólne zasady interpretacji. W sprawie *Pellegrini przeciwko Włochom* skarżący kwestionował postępowanie prowadzone przez sądy watykańskie, prowadzące do uznania nieważności małżeństwa, co zostało uznane przez sąd włoski i miało tam skutki prawne. Kluczową kwestią było to, czy sądy krajowe, zanim uznały orzeczenie, odpowiednio zbadały czy przed sądami kościelnymi dochowano gwarancji przewidzianych przez art. 6. Trybunał w Strasburgu stwierdził, że sądy włoskie nie upewniły się, czy skarżący miał zapewnione prawo do wysłuchania przed sądem kościelnym, który wydał orzeczenie podlegające uznaniu, a badanie takie jest niezbędne w wypadku uznawania orzeczeń pochodzących z kraju niebędącego stroną Konwencji, zatem stwierdzono naruszenie art. 6 Konwencji.²³⁴

234 *Pellegrini przeciwko Włochom*, §§ 40-48.

Dyskryminacja na tle religii lub przekonań

Ochrona myśli, sumienia i wyznania opiera się również na dwóch innych przepisach. Po pierwsze, art. 14 Konwencji wprost odnosi się do religii jako kryterium, na podstawie którego dyskryminacja jest zakazana:

Korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej Konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn.

Po drugie, protokół nr 12 ustanawia bardziej ogólny zakaz dyskryminacji, stwierdzając, że „korzystanie z każdego uprawnienia ustanowionego przez prawo będzie zapewnione bez dyskryminacji, wynikającej z takich powodów jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn”.

Zakaz dyskryminacji ustanowiony w art. 14 jest wyraźnie ograniczony, jako że odnosi się jedynie do „praw i wolności wymienionych” w Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Protokół nr 12 udziela zatem dodatkowej ochrony przeciw-

ko dyskryminującemu traktowaniu w państwach, które ratyfikowały traktat. Oba przepisy starają się chronić efektywne korzystanie z praw jednostki na gruncie inter alia przekonań. Znaczenie tych postanowień jest zostało potwierdzone w sposób szczególny w międzynarodowym instrumencie prawnym: „dyskryminowanie ludzi na gruncie religii lub przekonań stanowi obrazę godności ludzkiej i wyrzeczenie się zasad Karty Narodów Zjednoczonych”.²³⁵ Kontekst w jakim art. 14 i Protokół nr 12 znajdują zastosowanie może również mieć wpływ na tych, którzy chcą promować ideologie nieprzestrzegające podstawowych zasad, gdyż odrodzenie fundamentalizmu religijnego stanowi zagrożenie dla pluralizmu i społecznej tolerancji i wymaga natychmiastowej reakcji ze strony władz krajowych. Dokument ze spotkania kopenhaskiego w 1990r. konferencji na temat ludzkiego wymiaru OBWE (The 1990 Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the OSCE) na przykład „jasno i jednogłośnie potępia totalitaryzm, nienawiść rasową i etniczną, antysemityzm, ksenofobię i dyskryminacje kogokolwiek, jak również prześladowanie z przyczyn religijnych lub ideologicznych”.

235 Deklaracja Narodów Zjednoczonych w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartych na religii lub przekonaniach z 1981 roku, artykuł 3.

Artykuł 14

Jak jasno wynika z treści art. 14, nie statuuje on żadnych odrębnych lub niezależnych praw, a wyraża raczej zasady, jakie należy stosować w odniesieniu do innych przepisów: to postanowienie może być powoływany jedynie w związku z inną lub innymi gwarancjami materialnymi przewidzianymi w Konwencji lub Protokołach do niej. Artykuł 14 ma jednak fundamentalne znaczenie z tego względu, że ingerencja w określone prawo, która nie jest postrzegana jako naruszenie tego prawa, może jednak je naruszać, gdy jest ono rozpatrywane w powiązaniu z art. 14. Wtedy jednak zakres ochrony może być szerszy niż się początkowo wydawało. W sprawie *Savez Crkava „Riječ Života” i inni przeciwko Chorwacji*, kościoły reformowane skarżyły się na to, że, w przeciwieństwie do innych religii, ceremonie zawarcia małżeństwa odprawiane zgodnie z ich obrzędami, nie są uznawane za równe z małżeństwami cywilnymi oraz że nie uzyskali zgody na zapewnianie edukacji religijnej w szkołach. Pozwane państwo twierdziło, że na podstawie art. 9 nie można wyprowadzić wniosku o istnieniu obowiązku uznawania małżeństw kościelnych, jak również zezwalania na edukację kościelną w szkołach. Wprawdzie Trybunał zgodził się z początkową częścią argumentacji, jednakże doszedł do nieco innych wniosków:

Trybunał raz jeszcze podkreśla, że Konwencja, w tym, art. 9 § 1 nie może być interpretowana w sposób, z któ-

rego wynikałby obowiązek uznawania przez państwa skutków małżeństw religijnych za równoważne ze skutkami małżeństwa cywilnych. Podobnie prawo do uzewnętrzniania swojej religii poprzez nauczanie zagwarantowane w art. 9 § 1 Konwencji nie rozciąga się na obowiązek państw na edukację religijną w publicznych szkołach i przedszkolach.

Niemniej jednak Trybunał uważa, że zarówno zawarcie małżeństwa religijnego, co sprowadza się do przestrzegania obrzędu religijnego, jak i nauczanie religii oznaczają uzewnętrznienie wierzeń w rozumieniu art. 9 § 1 Konwencji. Trybunał zauważa również, że Chorwacja zezwala pewnym wspólnotom religijnym na zapewnienie edukacji religijnej w szkołach i przedszkolach oraz uznaje małżeństwa religijne zawierane przez ich członków. W związku z tym Trybunał ponownie podkreśla, że zakaz dyskryminacji zawarty w art. 14 Konwencji odnosi się również do tych dodatkowych praw, które są chronione przez ogólny zakres jakiegokolwiek artykułu Konwencji, którą państwo dobrowolnie zgodziło się przestrzegać. A zatem państwo, które wyszło poza swoje zobowiązania z art. 9 Konwencji w kreowaniu takich praw nie może, przy stosowaniu tych praw, stosować środków dyskryminujących w rozumieniu art. 14. Co za tym idzie, pomimo, że Chorwacja nie jest zobligowana na podstawie art. 9 do zapewnienia edukacji religijnej w publicznych szkołach i przedszkolach ani uznawania

małżeństw religijnych, jednakże fakty niniejszej sprawy podpadają pod ogólny zakres tego artykułu. A zatem art. 14 Konwencji czytany razem z art. 9 ma zastosowanie w niniejszej sprawie.²³⁶

Skarżący musi najpierw ustalić, że ma miejsce sytuacja porównywalna z jego lub jej sytuacją, tzn., że skarżący został potraktowany w inny sposób niż obiekt porównawczy. Na przykład sytuacja jednostki o humanistycznych przekonaniach, chcącej użyć swej wiedzy dla dobra innych nie jest porównywalna z sytuacją osoby sprawującej urząd religijny.²³⁷ Lista zakazanych przyczyn dyskryminacji jest określona wyrażeniem „z takich powodów, jak” i nie jest wyczerpująca, a jedynie przykładowa. Dyskryminujące traktowanie musi się normalnie opierać na cechach osobistych, a nie, na przykład, lokalizacji geograficznej. Jednakże „status” niekoniecznie zależy od cechy, która jest wrodzona lub z natury wiąże się z tożsamością lub osobowością osoby (na przykład płeć lub rasa),²³⁸ ale jako że art. 14 w szczególności odnosi się do różnic w traktowaniu z uwagi na „religię, przekonania polityczne i inne”, kwestia ta nie będzie stanowić trudności w odniesieniu do różnic w traktowaniu w ramach art. 9. Z uwagi na to, że *prima facie* może być trudno ustalić czy mamy do czynienia z dyskryminacją, nawet wtedy, gdy doszło do dyskryminacji (np. jeśli niedyskryminujący przepis został zastosowany w dyskryminujący spo-

sób, tak, że zaistniała dyskryminacja pośrednia), Trybunał w Strasburgu przyjął niedawno w sprawie *D.H. i inni przeciwko Republice Czeskiej*, że należy stosować „lżejsze reguły dowodowe” w sprawach dotyczących dyskryminacji, po to by zagwarantować zainteresowanym „efektywną ochronę ich praw”. Sprawa ta dotyczyła umieszczenia dzieci romskich w osobnych klasach, ale te same uwagi można by odnieść do spraw na tle segregacji religijnej. Trybunał uznał, że

Stopień przekonania niezbędnego do dojścia do konkretnej konkluzji i, pozostające z tym w związku, rozdzielenie ciężaru dowodu są z istoty swej powiązane ze swoistością (specyficznością) faktów, istotą zarzutu oraz zagrożonym prawem chronionym Konwencją

dlatego też

gdy przychodzi do zbadania wpływu danego środka lub praktyki na jednostkę lub grupę, statystyki, które podczas krytycznego badania wydają się znaczące i godne zaufania, będą wystarczające do stworzenia dowodu *prima facie*, jakiego wymaga się od skarżącego.

W tej sprawie, statystyki z których wynikało, że ponad 50% romskich dzieci zostało umieszczonych w specjalnych szkołach dla mniej uzdolnionych dzieci, w porównaniu z 2% dzieci nie-romskich, wskazywał na to, że testy edukacyjne, na których opierało się umieszczanie dzieci w szkołach, nie były bezstronne w stosunku do romskich dzieci.²³⁹

236 *Savez Crkava „Riječ Života” i inni przeciwko Chorwacji* w §§ 56-58.

237 *Peters przeciwko Holandii*.

238 *Clift przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 55-62.

239 *D.H. i inni przeciwko Republice Czeskiej*, §§ 185-195.

Jeśli została ustalona grupa porównawcza, różnica w traktowaniu musi być obiektywnie uzasadniona, a ciężar dowodu spoczywa na państwie. Zatem różnica w traktowaniu nie oznacza automatycznie dyskryminacji w rozumieniu art. 14, natomiast może zostać za taką uznana jedynie, gdy nie służy uzasadnionym celom i jeśli nie ma rozsądnej relacji proporcjonalności pomiędzy podjętymi środkami a celem, do którego się dąży.

Krótki rzut oka na orzecznictwo pokazuje zastosowanie owego testu. W sprawie *Alujer Fernandez and Caballero Garcia przeciwko Hiszpanii* podatnicy zarzucili, że nie mogą przeznaczyć części płaconych przez siebie środków na wspieranie ich własnej wspólnoty wyznaniowej i że stanowi to dyskryminacyjne traktowanie. Trybunał w Strasburgu uznał, że

wolność wyznania nie pociąga za sobą tego, że Kościół lub jego wyznawcy otrzymają odrębny status podatkowy w stosunku do pozostałych podatników.

Jednakże tam, gdzie istnieją takie umowy lub rozwiązania nie naruszają one, co do zasady, art. 9 i art. 14 Konwencji, o ile istnieją obiektywne i rozsądne uzasadnienie różnego traktowania oraz o ile inne Kościoły mogą na własne żądanie zawrzeć tego typu umowy.

W sprawie tej, z uwagi na to, że kościoły składające skargę nigdy nie wyrażały chęci podpisania takiej umowy lub skorzystania z takiego rozwiązania, skarga została odrzucona, jako oczywiście bezzasadna.²⁴⁰ Różnica w traktowaniu

różnych grup religijnych z uwagi na oficjalne uznanie specjalnego statusu prawnego skutkująca przyznaniem przywilejów nie jest zatem sama w sobie niezgodna z Konwencją, o ile ma istnieć pewne ramy uzyskania osobowości prawnej oraz przy założeniu, że inne grupy religijne mają rzeczywistą możliwość ubiegania się o uzyskanie takiego statusu.²⁴¹ W sprawie *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i inni przeciwko Austrii* to ostatnie zastrzeżenie nie zostało spełnione - przez około 20 lat władze odmawiały przyznania Świadkom Jehowy osobowości prawnej. Sąd uznał, że miało miejsce naruszenie art. 14 w związku z art. 9:

Trybunał ponownie podkreśla, że art. 14 nie zabrania władzom państwowym inaczej traktować różne grupy po to, by zniwelować „faktyczne nierówności” pomiędzy nimi; co więcej, w niektórych okolicznościach brak próby skorygowania nierówności poprzez różne traktowanie sam może spowodować naruszenie Konwencji. Różnica w traktowaniu będzie jednakże dyskryminacją, jeśli nie ma obiektywnego i rozsądnego uzasadnienia; innymi słowy, jeśli nie służy to uzasadnionym celom i jeśli nie ma rozsądnej relacji proporcjonalności pomiędzy podjętymi środkami a celem, do którego się dąży. Państwowym Stronom Konwencji przysługuje margines oceny, co do tego, czy i do jakiego stopnia różnice w sytuacjach podobnych uzasadniają różne traktowanie.

240 *Alujer Fernandez i Caballero Garcia przeciwko Hiszpanii* (dec.).

241 *Koppi przeciwko Austrii*, § 33.

Trybunał uznaje, że nałożenie okresu oczekiwania na wspólnotę religijną, która uprzednio uzyskała osobowość prawną, zanim stanie się bardziej skonsolidowanym podmiotem prawa publicznego (chodzi o uzyskanie przez wspólnotę religijną – *Relionsgemeinschaft* – statusu stowarzyszenia religijnego – *Relionsgesselschaft* – przyp. tłum.) jest kwestią delikatną, z uwagi na obowiązki państwa do pozostania neutralnym i bezstronnym przy wykonywaniu swych uprawnień regulacyjnych w sferze wolności religijnych i jego relacji z innymi religiami, wiarą i przekonaniami. Taki okres oczekiwania wymaga zatem od Trybunału szczególnego badania. Trybunał byłby w stanie zaakceptować taki okres oczekiwania jako niezbędny w stosunku do nowopowstałych i nieznanymi grup religijnych. Ale nie wydaje się to uzasadnione w stosunku do grup religijnych od dawna istniejących na arenie międzynarodowej, jak również od dawna ustabilizowanych w kraju, przez co znanych władzom, a takimi są Świadkowie Jehowy. W stosunku do takich grup religijnych władze powinny móc zweryfikować ich zdolność do spełnienia mających zastosowanie przepisów w dużo krótszym czasie. Co więcej, podany przez skarżących przykład innej wspólnoty wyznaniowej wskazuje, że Państwo Austriackie nie potraktowało wniosku na równi z innymi oraz że taki okres oczekiwania był niezbędnym elementem polityki w tej dziedzinie.²⁴²

²⁴² *Relionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i inni przeciwko Austrii*, w §§ 96-98.

Orzekanie w sprawach skarg na dyskryminujące traktowanie z uwagi na przekonania religijne bądź inne chronione, lub też opinie wymaga więc nieco ostrożności. W praktyce Europejski Trybunał Praw Człowieka w większości odmawia rozważania zasadności skargi na podstawie art. 14, gdy ustalił, że nastąpiło naruszenie innych gwarancji materialnych w tej samej mierze. Jeśli koniecznym staje się rozważenie argumentów z art. 14, trzeba będzie również ustalić najbardziej odpowiednią gwarancję materialną, w związku z którą należy rozpatrzyć skargę, bowiem orzecznictwo Trybunału wskazuje, że do dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania najlepiej odnieść się rozważając art. 14 nie w związku z art. 9, ale z innymi przepisami materialnymi.

Niektóre sprawy dotyczyły także opieki nad dzieckiem i w ten sposób odnosiły się do wierzeń religijnych. Na przykład w sprawie *Hoffman przeciwko Austrii* skarżącej odmówiono prawa opieki nad dzieckiem, z uwagi na jej zaangażowanie w ruch Świadków Jehowy. Wprawdzie Trybunał w Strasburgu uznał za niedopuszczalne, aby sąd krajowy wydawał orzeczenia z uwagi na różnice religijne, jednakże uczynił to na podstawie art. 8 i 14, uznając, że określenie opieki nad dzieckiem stanowi aspekt życia rodzinnego. W sprawie *Palau-Martinez przeciwko Francji* podobnie ustalono naruszenie art. 8 w związku z art. 14 w odniesieniu do decyzji dotyczącej opieki nad dzieckiem po orzeczeniu rozpadu małżeństwa. Orzeczenie było po-

przedzone ogólną i „ostrą analizą zasad wychowywania dzieci, jakie rzekomo miała nakładać” wiara Świadków Jehowy. Wprawdzie mogłoby to być istotny czynnik, jednakże nie mógł się okazać wystarczający w świetle braku „konkretnych dowodów wprost wskazujących na wpływ religii skarżącej na wychowanie i codzienne życie jej dwójki dzieci”, w świetle oddalenia wniosku skarżącej o przeprowadzenie wywiadu środowiskowego.²⁴³ Żadna z tych spraw nie oznacza całkowitego wyeliminowania, w sprawach dotyczących opieki nad dzieckiem, sędziowskiej wiedzy na temat praktyk w ramach poszczególnych wierzeń, jednakże obie wskazują na konieczność szczególnej staranności przy takich rozważaniach.

W sytuacji, gdy prawna zdolność kościoła do prowadzenia postępowania w celu obrony własnych interesów jest ograniczona przez prawo krajowe, może również powstać kwestia dostępu do sądu na podstawie art. 6, zwłaszcza gdy na inne podmioty religijne nie nałożono takich restrykcji. W sprawie *Canea Catholic Church przeciwko Grecji* skarżący kościół nie mógł prowadzić postępowań przed organami państwowymi w celu ochrony swojej własności, pomimo, że Kościół Prawosławny oraz Wspólnota Żydowska miały takie prawo. Jako że kwestia dotyczyła w istocie dostępu do sądu w celu obrony praw cywilnych oraz nie było żadnego obiektywnego i rozsądnego uzasadnienia owej dyskryminacji, Trybunał

w Strasburgu uznał, że doszło do naruszenia art. 6 § 1 w związku z art. 14 Konwencji.²⁴⁴

Wierzenia religijne mogą również powodować konieczność rozważenia dyskryminacyjnego traktowania w zatrudnieniu i zastosowania art. 9 lub tego przepisu w związku z art. 14. Sprawa *Thlimennos przeciwko Grecji* dotyczyła osoby, której odmówiono zatrudnienia w charakterze biegłego rewidenta z uwagi na skazanie w sprawie karnej. Skazanie to miało miejsce w związku z odmową noszenia przez skarżącego munduru wojskowego podczas generalnej mobilizacji, co miało związek z jego przekonaniami religijnymi jako Świadka Jehowy. Trybunał w Strasburgu uznał, że wprawdzie dostęp do zawodu nie jest uregulowany w Konwencji, jednakże sprawę należy potraktować jako dyskryminację ze względu na przekonania religijne. Co prawda poszczególne kraje mogą przewidzieć w przepisach wyłączenie pewnej kategorii przestępców z różnych zawodów, jednakże w tej sprawie kwestionowane skazanie nie mogło oznaczać nieuczciwości lub dowodzić moralnej podłości. Zatem traktowanie skarżącego nie miało prawnie uzasadnionego celu i było w swej istocie nieproporcjonalną sankcją, dodatkową w stosunku do odbytej już kary pozbawienia wolności. Nastąpiło zatem naruszenie art. 14 w związku z art. 9. W najważniejszym fragmencie orzeczenia, Trybunał w Strasburgu wskazuje, że na państwa może być nałożony pozytywny obowiązek traktowania jednostek różnie

243 *Palau-Martinez przeciwko Francji*, §§ 29-43 w §§ 38 i 42.

244 *Canea Catholic Church przeciwko Grecji*, §§ 43-47.

w określonych sytuacjach; dyskryminacja może również zaistnieć, gdy następuje takie samo traktowanie osób, które powinny być traktowane odmiennie:

Z dotychczasowego orzecznictwa Trybunału wynika, że państwa naruszają zapewnione w art. 14 prawo do niedyskryminacji w korzystaniu z praw zagwarantowanych w Konwencji, jeśli bez obiektywnego i rozsądnego usprawiedliwienia różnie traktują osoby będące w podobnej sytuacji. Jednakże Trybunał zauważa, że nie jest to jedyny aspekt dyskryminacji na podstawie art. 14. Prawo do niedyskryminacji podczas korzystania z praw zagwarantowanych w Konwencji jest naruszane także, gdy państwa bez obiektywnego i racjonalnego uzasadnienia odmawiają odmiennego traktowania osób, których sytuacja znacznie się różni.

Trybunał uważa, że państwa - co do zasady - mają uzasadnione powody, aby wykluczyć sprawców przestępstw z zawodu biegłego rewidenta. Jednakże Trybunał uważa również, że w przeciwieństwie do skazania za poważne przestępstwa kryminalne, skazanie za odmowę założenia munduru z powodu przekonań religijnych lub filozoficznych nie wskazuje na nieuczciwość lub podłość moralną, która mogłaby obniżyć zdolność do wykonywania tego zawodu. Wyłączenie skarżącego, z tego powodu, że nie jest on właściwą osobą do wykonywania zawodu, nie było zatem uzasadnione...

Prawdą jest, że ze względu na obowiązujące przepi-

sy władze musiały odmówić powołania skarżącego na rewidenta finansowego... W niniejszej sprawie Trybunał uważa, że to państwo, wprowadzając przedmiotowe przepisy, naruszyło prawo skarżącego do niedyskryminacji na podstawie art. 9 Konwencji. Państwo naruszyło Konwencję poprzez niewprowadzenie odpowiednich wyjątków od zasady zakazującej dostępu do zawodu rewidenta osobom skazanym za poważne występki.²⁴⁵

Protokół nr 12

Oczywistym jest, że protokół nr 12 ma potencjalnie szerokie spektrum zastosowania. W sprawie *Sejdić i Finci przeciwko Bośni i Hercegowinie*, pierwszym orzeczeniu dotyczącym tej gwarancji, umowa konstytucyjna, która ograniczyła możliwość startowania w wyborach parlamentarnych lub prezydenckich jedynie do osób, które deklarowały związek z jedną z trzech dominujących grup etnicznych w państwie (tj. grup etnicznych, których tożsamość była w znaczącej mierze determinowana wyznaniem religijnym) została uznana za naruszającą art. 14 wraz z art. 3 Protokołu nr 1 (w zakresie wyborów parlamentarnych) oraz Protokołem nr 12 (w odniesieniu do wyborów prezydenckich). Te rozwiązania miały swe źródło w Porozumieniu Pokojowym z Dayton, który zakończył okrucieństwo w tym kraju.²⁴⁶ W drugim orzeczeniu na podstawie Protokołu *Savez Crka-*

²⁴⁵ *Thlimmenos przeciwko Grecji* (Wielka Izba), §§39-49 w §§ 44, 47 i 48.

²⁴⁶ *Sejdić i Finci przeciwko Bośni i Hercegowinie* (Wielka Izba), §§ 42-56.

va „*Riječ Života*” i inni przeciwko Chorwacji brak możliwości prowadzenia przez kościoły reformowane edukacji w szkołach oraz brak uznania przez państwo ceremonii ślubnych zostały uznane za naruszające art. 14 w związku z art. 9, przez co Trybunał uznał za zbędne rozważanie ewentualnego naruszenia Protokołu nr 12 Konwencji. Orzeczenie to jednak spowodowało dyskusje na temat zastosowania protokołu. Wskazywano, że zakaz dyskryminacji nie jest ograniczony do „każdego uprawnienia ustanowionego przez prawo”, ale rozciąga się na zakaz dyskryminacji przez władze publiczne, a dosłowne odwołanie do raportu wyjaśniającego wskazuje, że przepis ten może mieć zastosowanie do czterech kategorii spraw:

- i. przy korzystaniu z każdego prawa przyznanego jednostce w sposób szczególny przez prawo krajowe;
- ii. przy korzystaniu prawa, które można wyprowadzić z wyraźnych zobowiązań nakładanych przez prawo kra-

jowe na władze publiczne, tzn. sytuacji, gdy przepisy prawa zobowiązują władze publiczne do postępowania w określony sposób;

iii. sytuacji, gdy władze publiczne korzystają z uprawnień o charakterze uznaniowym (np. przyznawanie subsydiów);

iv. każdego działania lub zaniechania władz publicznych (np. zachowanie władz porządkowych w trakcie tłumienia zamieszek).²⁴⁷

247 *Savez Crkava „Riječ Života” i inni przeciwko Chorwacji*, §§ 103-115 (decyzje czy zawierać porozumienia z władzami religijnymi były kwestią poddaną pod rozagę państwa, a więc nie dotyczyły „praw szczególnie przyznaných przez prawo krajowe”, ale mieściła się ona w trzeciej kategorii sprecyzowanej w raporcie wyjaśniającym; a zważywszy komentarz raportu wyjaśniającego, że nie było konieczności precyzowania, które elementy rozpatrywane były w myśl których paragrafów, jako że paragrafy uzupełniały się, podział jest niejasny i „system prawa krajowego może stosować różne podejście co do tego, która sprawa mieści się w której kategorii”.

Podsumowanie

Wolność myśli, sumienia i wyznania jest podstawowym prawem człowieka. Dorobek orzeczniczy Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (a uprzednio Europejskiej Komisji Praw Człowieka) dostarcza przykładów znaczących zmian w znaczeniu wartości zawartych w art. 9. Prawidłowe docenienie tkwiących tam zasad i ideałów ma podstawowe znaczenie; zwłaszcza wolność myśli, sumienia i wyznania należy postrzegać poprzez jej zdolność do pomocy w utrwalaniu i poszerzaniu demokratycznego dyskursu i pojęcia pluralizmu. Oba jej aspekty - jednostkowy i zbiorowy - mają zasadnicze znaczenie. Wolność ta

w swym religijnym wymiarze, jest jednym z najważniejszych elementów, które tworzą tożsamość wyznawców i ich koncepcji życia, ale ma znaczenie również dla ateistów, sceptyków, agnostyków i nieprzekonanych. Pluralizm, o który walczone przez wieki, jest nierozłącznie związany z demokratycznym społeczeństwem i zależy od niego.²⁴⁸

²⁴⁸ Kokkinakis przeciwko Grecji, w § 31.

Co więcej,

Niezależne istnienie społeczności wiernych jest niezbędne dla pluralizmu w społeczeństwie demokratycznym... Stawką tutaj jest zachowanie pluralizmu i właściwego funkcjonowania demokracji, której jedną z głównych cech jest możliwość jaką proponuje - rozwiązywania problemów państwa, choćby przykrych, poprzez dialog.²⁴⁹

Innymi słowy, ochrona indywidualnych przekonań musi raczej zachęcać, niż zniechęcać do wzajemnego szacunku i tolerancji wobec przekonań innych. Zatem obowiązki państwa wyrastają poza odpowiedzialność za jedynie wstrzymanie się od ingerencji w prawa chronione w art. 9, a przepis ten może również oznaczać obowiązek pozytywnego działania po stronie władz państwowych w celu upewnienie się, że jest to prawo skuteczne. Z drugiej strony, w interesie pluralizmu leży, aby ci, którzy mają przekonania religijne nie oczekiwali, że wszyscy inni wstrzymają się z krytyką tych przekonań i muszą

²⁴⁹ Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii, w § 93.

Tolerować i akceptować, że inni zaprzeczają ich wierzeniom, a nawet, że propagują doktryny wrogie ich wierze.²⁵⁰

Pogodzenie sprzecznych czynników to główne zadanie stojące przed art. 9, które podlega nadzorowi ze strony Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu poprzez sprawdzenie zgodnie z ugruntowanym wykazem kryteriów. W szczególności każda ingerencja musi być zgodna z prawem, mieć na celu określony interes państwowy i być „konieczna w społeczeństwie demokratycznym”. Jest to ostatni aspekt testu i często najtrudniejszy. Zastosowanie go wymaga właściwego podejścia do roli jaką wolność myśli, sumienia i wyznania odgrywa w liberalnej demokracji oraz zaakceptowania znaczenia religijnych i filozoficznych przekonań jednostki. Z drugiej strony forum międzynarodowe nie będzie tak właściwe jak władze krajowe do przeprowadzenia tego typu oceny i dlatego też w wielu orzeczeniach strasburskich można znaleźć stosunkowo szeroki „margines oceny” w stosunku do krajowych organów orzekających. O ile taka doktryna wstrzemięźliwości może się wydać właściwa w wypadku trybunału międzynarodowego, nie oznacza to, że automatycznie należy stosować to na poziomie krajowym. Rygorystyczny nadzór nad przyczynami ingerencji w prawa o tak fundamentalnym znaczeniu, zarówno wobec jednostek, jak i społeczności jako całości, pomoże chronić pluralizm i odmienność, potrzebną do pobu-

dzania ludzkiej wrażliwości i zrozumienia roli jednostki w społeczeństwie, jak również w szerszym spektrum moralnym i duchowym.

Zasada respektowania swobody myśli, sumienia i wyznania może być obecnie uważana za przesłankę społeczeństwa demokratycznego, jednakże sposób w jaki jest ona chroniona w państwach europejskich zasadniczo się różni. Nie ma standardowej europejskiej „kalki”. Na poziomie krajowym nadal istnieje wielka różnorodność co do prawnych i konstytucyjnych rozwiązań, odzwierciedlających bogatą mozaikę europejskiej historii, tożsamości narodowej i indywidualnych przekonań. W niektórych krajach świeckość jest zasadą konstytucyjną, w innych jedna szczególna wiara posiada status uznanego kościoła, jednak skutki takiego uznania mogą się różnić; gdzie indziej z kolei pewne wspólnoty wyznaniowe cieszą się przywilejami finansowymi przez zwolnienia podatkowe lub przyznanie statusu organizacji pożytku publicznego. Ta relacja pomiędzy wyznaniem a państwem zasadniczo odzwierciedla tradycję lokalną i praktyczną potrzebę. W odniesieniu do mniejszości religijnych, tolerancja religijna w niektórych krajach europejskich przez wieki stanowiła stosowaną w praktyce zasadę polityczną. W innych jest to nowa idea. W każdym jednak społeczeństwie, członkowie mniejszości mogą się czuć marginalizowani z powodu wiary.

To, w jaki sposób Trybunał w Strasburgu podchodził od interpretacji art. 9 i podobnych gwarancji zależało w du-

²⁵⁰ *Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii*, w § 47.

zej mierze od konkretnej kwestii będącej przedmiotem sporu. Wydaje się, że chętniej zajmuje się kwestiami odmowy przyznania osobowości prawnej i związanymi z tym konsekwencjami (włączając w to odmowę dostępu do sądu i niemożność prowadzenia sporów o prawo własności) niż innymi sprawami, które postrzega się przez pryzmat obowiązków religijnych lub filozoficznych (np. przestrzeganie świętych dni lub obowiązek zaangażowania się w prozelityzm). Miejsca pracy otrzymywały do niedawna stosunkowo mało ochrony, podczas gdy zajęciom w szkole poświęcono więcej uwagi.

Forum internum dotyczy głównie sfery otoczonej najwyższą czcią, chociaż inaczej będzie w wypadku sfery publicznej, z uwagi na nieco restryktywny test co do tego, co może zostać uznane za „uzewnętrznienie” wierzeń, jak również mając na uwadze potrzebę uwzględnienia przeciwnych interesów. Łatwiej jest państwu uzasadnić ograniczenia nałożone na agitację religijną w telewizji niż na odwiedzających domy kaznodziejów, chociaż może się okazać, że niechętniej im publiczności łatwiej jest wyłączyć telewizor niż stanąć twarzą w twarz z osobą chcącą nawracać innych.

Brak jednolitości orzecznictwa jest jednak zapewne nieunikniony wzięwszy pod uwagę fakt, że stanowi on do pewnego stopnia odzwierciedlenie tej niesamowitej różnorodności rozwiązań krajowych. Ruchy religijne i filozoficzne, które ukształtowały cywilizację europejską mia-

ły równie wielki wpływ na życie duchowe i intelektualne narodów europejskich, jak wielki był wpływ sił natury na ukształtowanie geograficzne Europy. Wprawdzie Europa długo była tożsama z „chrześcijaństwem”, jednak po wielokroć i w różnym stopniu wpływały na nią inne religie, w tym judaizm i islam. Z drugiej strony, znaczący był wpływ na historię idei i filozofii, zarówno poprzez indywidualnych myślicieli jak Platon, Arystoteles, Hume czy Kant, jak i istotne przemiany w myśleniu religijnym i filozoficznym, jakie zaszły na przykład podczas Renesansu, Reformacji czy też Oświecenia. Jeśli „Europa” jest zaiste w dużym stopniu tworem przekonań, systemów wartości i postaw, został on zbudowany w ciągu wieków przy pomocy podstawowych wolności, w szczególności myśli, wyrażania opinii i zgromadzeń. Produkty tych intelektualnych zajęć nie zawsze jednak były pozytywne. Można ogólnie przyjąć, że pluralizm, tolerancja, przekonania i świeckość współistnieją w europejskim społeczeństwie, jednakże nie zawsze tak było. Religia, nacjonalizm i tożsamość grupowa zbyt blisko się ze sobą przeplatały; w różnych czasach i w różny sposób nietolerancja i prześladowania religijne niszczyły nadzieje kontynentu, a ostatnimi czasy ekstremizm związany z niektórymi doktrynami politycznymi powodował poważne i systemowe naruszenia praw człowieka. Historia uczy, że te podstawowe wolności są nie tylko niezbędne, ale także od czasu do czasu podlegają ograniczeniom.

Nauka płynąca z przeszłości pomaga lepiej zrozumieć jak należy podchodzić do kwestii istotnych w dniu dzisiejszym, gdyż chociaż Europa była społeczeństwem coraz bardziej świeckim pod koniec dwudziestego wieku, fundamentalizm rośnie w siłę w wieku dwudziestym pierwszym. W całej Europie religia mogła być uśpioną siłą przez jakiś czas, ale obecnie się odradza. Organom krajowym stale trzeba przypominać o konieczności pogodzenia się z rosnącą różnorodnością w kwestii wiary w różnych aspektach, w tym w edukacji, leczeniu medycznym, kontroli planowania przestrzennego i zatrudnienia na stanowiskach państwowych. W szczególności wyzwania współczesności tworzone przez pojawianie się partii politycznych odwołujących się do haseł religijnych, wzrost nietolerancji religijnej spowodowany częściowo względami bezpieczeństwa państwowego oraz obawy społeczne o to, czy okazywanie symboli religijnych może mieć wpływ na zgodę społeczną, wszystkie one wskazują na konieczność oceny adekwatności odpowiedzi ze strony państwa.

Szerokie spektrum rozwiązań krajowych musi być postrzegane przez pryzmat demokracji, rządów prawa i praw człowieka. Ale Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności nie nakłada żadnych sztywnych wymogów; traktat ustanawia jedynie pewien zestaw minimalnych standardów, a tradycje religijne i różnice w porządkach konstytucyjnych w zakresie uregulowania stosunków Państwo- Kościół, nadal będą tworzyć europejski krajobraz, o ile będą pozostawać w zgodzie z wymogami Konwencji. Ta różnorodność jest szanowana przez Trybunał w Strasburgu, a historyczny i polityczny kontekst religii i przekonań zawsze będzie odzwierciedlony w orzeczeniach Trybunału. W Europie nie ma jednolitego podejścia do kwestii wzajemnych relacji pomiędzy państwem i religią na krajowym poziomie konstytucyjnym, przez co staje się ona bogatsza. Z drugiej strony, Europa ma obecnie zestaw prawnie wiążących gwarancji, które wzmacniają pozycje jednostek i grup, np. stowarzyszeń religijnych w ich roszczeniach o respektowanie myśli, sumienia i wyznania.

Indeks spraw

Sprawy są podane wraz z datą wydania wyroku lub decyzji (dec.). Tam gdzie tekst odnosi się zarówno do decyzji jak i wyroku, obie daty pojawiają się w indeksie. Sprawy nie zakończone przed wydaniem niniejszego przewodnika oznaczone są gwiazdką.

W celu uzyskania dalszych informacji, odsyłamy do internetowej bazy danych HUDOC: <http://hudoc.echr.coe.int/>

A

Agga przeciwko Grecji (nr. 2), 17 października 2002, **65, 67**
 Ahmet Arslan i inni przeciwko Turcji, 23 lutego 2010, **14**
 Aktas przeciwko Francji (dec.), 30 czerwca 2009, **23, 52, 53**
 Alexandridis przeciwko Grecji, 21 lutego 2008, **19**
 Al-Nashif i inni przeciwko Bułgarii, 20 czerwca 2002, **16**
 Alujer Fernandez i Caballero Garcia przeciwko Hiszpanii (dec.), 14 czerwca 2001, **15, 59, 80**
 Angeleni przeciwko Szwecji (dec.) 3 grudnia 1986, **16, 21**
 Arrowsmith przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 16 maja 1977, **16, 22, 23, 71**
 Autio przeciwko Finlandii (dec.) 6 grudnia 1991, **47**
 Aydın Tatlav przeciwko Turcji, 2 maja 2006, **75**

B

Bayatyan przeciwko Armenii (Wielka Izba), 7 lipca 2011, **8, 38, 40, 47, 49**
 Belgian Linguistic case, 23 lipca 1968, **16**
 Bernard i inni przeciwko Luksemburgowi (dec.), 8 września 1993, **70, 71**
 Bowman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 19 lutego 1998, **72**

Bruno przeciwko Szwecji (dec.), 28 sierpnia 2001, **55, 56**
 Buscarini i inni przeciwko San Marino, 18 lutego 1999, **14, 21**

C

C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 15 grudnia 1983, **15, 21, 55**
 C.J., J.J i E.J. przeciwko Polsce (dec.), 16 stycznia 1996, **21, 22, 70**
 C.W. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 10 lutego 1993, **16**
 Campbell i Cosans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 25 lutego 1982, **16, 69**
 Canea Catholic Church przeciwko Grecji, 16 grudnia 1997, **13, 25, 63, 82**
 Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji (Wielka Izba), 27 czerwca 2000, **18**
 Chappell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, (dec.), 14 lipca 1987, **18, 63**
 Church of Scientology (Kościół Scjentologiczny i 128 jego członków przeciwko Szwecji (dec.) 14 lipca 1980, **73, 75**
 Church of Scientology Moscow przeciwko Rosji, 5 kwietnia 2007, **62**
 Clift przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 13 lipca 2010, **79**
 Cserjes przeciwko Węgrom (dec.), 5 kwietnia 2001, **15, 32**
 Cypr przeciwko Turcji (Wielka Izba), 10 maja 2001, **15, 24, 28**

D

D. przeciwko Francji (dec.), 6 grudnia 1983, **23**

D.H. i inni przeciwko Republice Czeskiej, 13 listopada 2007, **79**
Dahlab przeciwko Szwajcarii (dec.), 15 lutego 2001, **52, 53**
Darby przeciwko Szwecji, 23 października 1990, **15, 18, 21, 27, 55**
Dimitras i inni przeciwko Grecji, 3 czerwca 2010, **19**
Dogru przeciwko Francji, 4 grudnia 2008, **52**
Dubowska i Skup przeciwko Polsce (dec.), 18 kwietnia 1997, **30**

E

Efstratiou przeciwko Grecji, 18 grudnia 1996, **28**
El Majjaoui and Stichting Touba Moskee przeciwko Holandii, dec. 14 lutego 2006, orzeczenie (Wielka Izba) 20 grudnia 2007, **16, 63**
Eriksson przeciwko Szwecji, 22 czerwca 1989, **68**

F

Feldek przeciwko Słowacji, 12 lipca 2001, **13**
Finska forsamlingen i Stockholm i Teuvo Hautaniemi przeciwko Szwecji (dec.), 11 kwietnia 1996, **25**
Folgero i inni przeciwko Norwegii (Wielka Izba), 29 czerwca 2007, **21, 70, 71**

G

Georgian Labour Party (Gruzińska Partia Pracy) przeciwko Gruzji, 8 lipca 2008, **18**
Giniewski przeciwko Francji, 31 stycznia 2006, **74**
Gottesmann przeciwko Szwajcarii (dec.), 4 grudnia 1984, **55**

H

Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 7 grudnia 1976, **42, 44, 73**
Hasan i Chaush przeciwko Bułgarii (Wielka Izba), 26 października 2000, **28, 39, 40, 60**
Hasan i Eylem Zengin przeciwko Turcji, 9 października 2007, **71**
Hazar, Hazar i Acik przeciwko Turcji (dec.), 10 grudnia 1992, **17**
Hoffman przeciwko Austrii, 23 czerwca 1993, **13, 81**
Holy Monasteries przeciwko Grecji, 9 grudnia 1994, **13, 15, 27, 63**

Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) i inni przeciwko Bułgarii, 22 stycznia 2009, **65**

I

I.A. przeciwko Turcji, 13 września 2005, **74**
Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools i Ingrid Jordebo przeciwko Szwecji (dec.) 6 marca 1987, **68**
Inhabitants of Leeuw-St Pierre (mieszkańcy Leew-St Pierre) przeciwko Belgii (dec.), 16 grudnia 1968, **15**
Institute of French Priests (Instytut Księży Francuskich) i inni przeciwko Turcji (ugoda), 14 grudnia 2000, **64**
ISKCON i 8 innych przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 8 marca 1994, **18**
Ivanova przeciwko Bułgarii, 12 kwietnia 2007, **28, 32, 33**

J

Jakóbski przeciwko Polsce, 7 grudnia 2010, **57, 58**
Jehovah's Witnesses of Moscow (Świadkowie Jehowy Moskwy) przeciwko Rosji, 10 czerwca 2010, **31, 62**
Jerusalem przeciwko Austrii, 27 lutego 2001, **73**
Johansen przeciwko Norwegii (dec.), 14 października 1985, **46**
Johnston i inni przeciwko Irlandii, 18 grudnia 1986, **15, 26**

K

Kalac przeciwko Turcji, 1 lipca 1997, **31, 32**
Karaduman przeciwko Turcji (dec.), 3 maja 1993, **52**
Keenan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 3 kwietnia 2001, **76**
Kervanci przeciwko Francji, 4 grudnia 2008, **52**
Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 7 lipca 1986, **27**
Khristiansko Sdruzhenie „Svideteli na Iehova” (Christian Association Jehovah's Witnesses) przeciwko Bułgarii, 3 lipca 1997, **64**
Kimlya i inni przeciwko Rosji, 1 października 2009, **17**
Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen przeciwko Danii, 7 grudnia 1976, **21, 70**

Klein przeciwko Słowacji, 31 października 2006, **75**
 Knudsen przeciwko Norwegii (dec.), 8 marca 1985, **23, 25, 33**
 Kokkinakis przeciwko Grecji, 25 maja 1993, **7, 14, 17, 18, 21, 22, 28, 37, 38, 39, 42, 43, 49, 50, 76, 85**
 Konrad i inni przeciwko Niemcom (dec.), 11 września 2006, **69**
 Kontinen przeciwko Finlandii (dec.), 3 grudnia 1996, **31**
 Koppi przeciwko Austrii, 10 grudnia 2009, **80**
 Kose i 93 innych przeciwko Turcji (dec.), 24 stycznia 2006, **52**
 Kostecki przeciwko „the former Yugoslav Republic of Macedonia” („byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii”), 13 kwietnia 2006, **19, 20, 23**
 Kurtulmuş przeciwko Turcji (dec.), 24 stycznia 2006, **52**
 Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB i inni przeciwko Finlandii (dec.), 15 kwietnia 1996, **25, 26**
 Kuznetsov i inni przeciwko Rosji, 11 stycznia 2007, **40, 41**
 Kuznetsov przeciwko Ukrainie, 29 kwietnia 2003, **57**

L

Larissis i inni przeciwko Grecji, 24 lutego 1998, **38, 39, 50, 52**
 Lautsi i inni przeciwko Włochom, 18 marca 2001, **69, 70**
 Leela Forderkreis i inni przeciwko Niemcom, 6 listopada 2008, **18, 28, 59, 60**
 Leyla Şahin przeciwko Turcji (Wielka Izba), 10 listopada 2005, **53, 55**
 Logan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 6 września 1996, **63**
 Lombardi Vallauri przeciwko Włochom, 20 października 2009, **19, 32**

M

Manoussakis i inni przeciwko Grecji, 26 września 1996, **14, 59, 63, 64**
 Martins Casimiro i Cerveira Ferreira przeciwko Luksemburgowi (dec.), 27 kwietnia 1999, **69, 71**
 McFeeley i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 15 maja 1980, **57**
 97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses (97 członków Kongregacji Świadców Jehowy Gldani) i 4 innych przeciwko Gruzji, 3 maja 2007, **30**

Metropolitan Church of Bessarabia (Kościół Metropolitalny Besarabii) i inni przeciwko Mołdawii, 13 grudnia 2001, **24, 37, 38, 42, 58, 59, 61, 62, 63**
 Mirotubovs i inni przeciwko Łotwie, 15 września 2009, **66**
 Moscow Branch of the Salvation Army przeciwko Rosji, 5 października 2006, **62**
 Murphy przeciwko Irlandii, 10 lipca 2003, **45, 72, 73, 75**

N

N. przeciwko Szwecji (dec.), 11 października 1984, **19**
 Nielsen przeciwko Danii, 28 listopada 1988, **76**
 Nolan i K przeciwko Rosji, 12 lutego 2009, **16, 63**

O

Obst przeciwko Niemcom, 23 września 2010, **33, 34**
 Omkarananda i the Divine Light Zentrum przeciwko Szwajcarii (dec.) 19 marca 1981, **18**
 Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii, 20 września 1994, **43, 73, 74, 86**

P

Palau-Martinez przeciwko Francji, 16 grudnia 2003, **81, 82**
 Paturel przeciwko Francji, 22 grudnia 2005, **75**
 Pellegrini przeciwko Włochom, 20 lipca 2001, **76**
 Pentidis i inni przeciwko Grecji, 9 czerwca 1997, **62, 63**
 Perry przeciwko Łotwie, 8 listopada 2007, **16, 40**
 Peters przeciwko Holandii, 30 listopada 1994, **79**
 Phull przeciwko Francji (dec.), 11 stycznia 2005, **52**
 Poltoratskiy przeciwko Ukrainie, 29 kwietnia 2003, **57**
 Porter przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 8 kwietnia 2003, **26**
 Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 29 kwietnia 2002, **16, 27, 75**

R

Raninen przeciwko Finlandii (dec.), 7 marca 1996, **19**
 Refah Partisi (the Welfare Party) i inni przeciwko Turcji (Wielka Izba), 13 lutego 2003, **13, 32**

Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i inni przeciwko Austrii, 31 lipca 2008, **60, 61, 80, 81**

Riera Blume i inni przeciwko Hiszpanii, 14 października 1999, **19, 76**
Rommelfanger przeciwko Niemcom (dec.), 6 września 1989, **33**

S

Sabanchiyeva i inni przeciwko Rosji (dec.), 6 listopada 2008, **15**
Salonen przeciwko Finlandii (dec.), 2 lipca 1997, **23**
Savez Crkava „Riječ Života” i inni przeciwko Chorwacji, 9 grudnia 2010, **15, 78, 79, 83, 84**

Schuth przeciwko Niemcom, 23 września 2010, **33, 34**
Sejdić i Finci przeciwko Bośni i Hercegowinie (Wielka Izba), 22 grudnia 2009, **83**

Serif przeciwko Grecji, 14 grudnia 1999, **37, 67**
Sidiropoulos i inni przeciwko Grecji, 10 lipca 1998, **16**
Siebenhaar przeciwko Niemcom, 3 lutego 2011, **33**
Sinan Işık przeciwko Turcji, 2 lutego 2010, **19**
Sluijs przeciwko Belgii, 9 września 1992, **69**
Stedman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.) 9 kwietnia 1997, **31**
Stefano przeciwko Bułgarii (ugoda), 3 maja 2001, **47**
Sunday Times przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (nr.1), 26 kwietnia 1979, **39**
Supreme Holy Council of the Muslim Community (Najwyższa Święta Rada Wspólnoty Muzułmańskiej) przeciwko Bułgarii, 16 grudnia 2004, **29, 30, 31, 38, 60, 65, 66, 85**
Svyato-Mykhaylivska Parafiya przeciwko Ukrainie, 14 czerwca 2007, **41**

T, U

Taştan przeciwko Turcji, 4 marca 2008, **47**
Thlimmenos przeciwko Grecji (Wielka Izba), 6 kwietnia 2000, **32, 47, 82**
Tsirlis and Kouloumpas przeciwko Grecji, 29 maja 1997, **47**
Ulke przeciwko Turcji, 24 stycznia 2006, **47**

V

Valsamis przeciwko Grecji, 18 grudnia 1996, **14, 28, 69**
Van den Dungen przeciwko Holandii (dec.) 22 lutego 1995, **13, 18, 23, 26**
Verein „Kontakt-Information-Therapie” (KIT) i Siegfried Hagen przeciwko Austrii (dec.), 12 października 1988, **26**
Vereinigung Bildender Künstler przeciwko Austrii, 25 stycznia 2007, **74**
Vergos przeciwko Grecji, 24 czerwca 2004, **64, 65**
Vogt przeciwko Niemcom, 26 września 1995, **17, 19, 32**

W

W. i D.M., M. i H.I. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.) 6 marca 1984, **70**
Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 25 listopada 1996, **74, 75**

X, Y, Z

X and Church of Scientology przeciwko Szwecji, (dec.), 5 maja 1979, **25, 72**
X przeciwko Austrii (dec.), 15 lutego 1965, **57**
X przeciwko Austrii (dec.), 15 października 1981, **18**
X przeciwko Danii (dec.), 8 marca 1976, **25**
X przeciwko Niemcom (dec.), 10 marca 1981, **15, 16**
X przeciwko Niemcom (dec.), 5 lipca 1977, **47**
X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.) 5 marca 1976, **57**
X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 12 lipca 1978, **42**
X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 12 marca 1981, **23, 25**
X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 18 maja 1976, **57**
X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), 4 października 1977, **18**
Young, James i Webster przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 13 sierpnia 1981, **8**
Z i T przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.) 28 lutego 2006, **16**

**Dyrekcja Generalna
Praw Człowieka i Rządów Prawa
Rada Europy
F-67075 Strasbourg Cedex**

www.coe.int/justice

Jim Murdoch jest profesorem prawa publicznego na Uniwersytecie w Glasgow, a uprzednio był dyrektorem Szkoły Prawa. Jego zainteresowania naukowe dotyczą krajowego i europejskiego prawa z zakresu ochrony praw człowieka. Regularnie bierze udział w programie wizyt seminaryjnych Rady Europy w państwach centralnej i wschodniej Europy. Szczególnie interesuje się pozasądowymi mechanizmami wprowadzania w życie praw człowieka.